

Kwetsbare huishoudens

**JANTE PARLEVLIE, TIM VAN DER VALK, AMAURY DE VICQ,
MICHAÏL MOATSOS, NIC VRIESELAAR, CARLIJN PRINS,
HEIKE VETHAAK, JIM BEEN, EGBERT JONGEN,
RENÉ SCHULENBERG, MANUEL BUITENHUIS
EN JESPER DE GROOTE**

DAARNAAST BIJDRAGEN VAN

**KOEN VAN DER SWALUW, ANNELIES HUYGEN, PIETER VERSTRATEN, JACOB JANSSEN,
EVA WINTERS, STEPHAN SCHÜLLER, BRILE ANDERSON, EMILE CAMMERAAT, ANTOINE DECHEZLEPRÊTRE,
LUISA DRESSLER, NICOLAS GONNE, JOAQUIM MARTINS GUILHOTO, KONSTANTINOS THEODOROPoulos,
GUY LALANNE, BEAU SOEDERHUIZEN, GERRIT HUGO VAN HEUVELEN, BERT KRAMER, ROB LUGINBUHL,
BRAM WOUTERSE, PIETER BAKX, ERIK SCHUT EN WILLEM PETER DE RIDDER**

DE NEDERLANDSE ECONOMENDAG

LUSTRUMEDITIE

5 NOVEMBER 2021, DEN HAAG

KAARTVERKOOP: WWW.ECONDAG.NL

DeNederlandscheBank

Universiteit
Leiden

Ministerie van Economische Zaken
en Klimaat

Planbureau voor de Leefomgeving

Ministerie van Financiën

Centraal Planbureau

Ministerie van Sociale Zaken en
Werkgelegenheid

Call for papers

Voor de komende **ESB-**nummers werkt de redactie aan de volgende thema's. Doet u mee? Bijdragen kan via het schrijven van een artikel.

Deadlines en stijlregels:
www.esb.nu/call-for-papers

November: *Woningmarkt*

December: *Energietransitie*

Daarna: *Toekomst luchtvaart*

Inhoud

Actueel 450

Uitgelicht 452

Kwetsbare huishoudens

Inleiding: Kwetsbare huishoudens

JASPER LUKKEZEN

454

Column: Maak economen populair en bestrijd zo het populisme

JANTE PARLEVLIE

455

Pensioensysteem zorgde voor flinke toename in huishoudvermogen na 1975

TIM VAN DER VALK, AMAURY DE VICQ EN MICHAÏL MOATSOS

456

Huurders financieel kwetsbaarder dan kopers

NIC VRIESELAAR EN CARLIJN PRINS

460

Inkomenspositie partners steeds vaker vergelijkbaar

HEIKE VETHAAK, JIM BEEN EN EGBERT JONGEN

462

Beperkte ongelijkheid door inkomenshomogamie, maar effect kan gaan toenemen

RENÉ SCHULENBERG EN MANUEL BUITENHUIS

464

Effect beleid op koopkracht tien keer kleiner dan effect lonen en omstandigheden

JESPER DE GROOTE

467

Aanpakken van sludge mogelijk effectiever dan introduceren van nudges

KOEN VAN DER SWALUW

470

Warmte is in Nederland een stuk duurder dan in andere Europese landen

ANNELIES HUYGEN, PIETER VERSTRATEN, JACOB JANSSEN EN EVA WINTERS

474

Deskundigheid bestuurders bedrijfstakpensioenen sterk toegenomen

STEPHAN SCHÜLLER

476

Het beleid voor een CO₂-arme industrie in Nederland kan efficiënter

BRILE ANDERSON, EMILE CAMMERAAT, ANTOINE DECHEZLEPRÊTRE, LUISA DRESSLER, NICOLAS GONNE, GUY LALANNE, JOAQUIM MARTINS GUILHOTO EN KONSTANTINOS THEODOROPOULOS

479

Kapitaaleisen banken nog altijd te laag

BEAU SOEDERHUIZEN, GERRIT HUGO VAN HEUVELEN, BERT KRAMER EN ROB LUGINBUHL

482

Prikkels voor kwaliteit en preventie bij inkoop ouderenzorg moeten beter

BRAM WOUTERSE, PIETER BAKX EN ERIK SCHUT

486

Marktfalen big tech bedreigt menselijke keuzevrijheid

WILLEM PETER DE RIDDER

490

Statistiek

494

Ceteris paribus

496

Actueel

Oktober

- 14 ◆ **ERiM-lezing** – Myth busters: ERiM researchers tackle concerns on Open Data. O.a. Thomas Peeters (Erasmus Universiteit Rotterdam)
- 19 ◆ **Pakhuis de Zwijger** – De sturende kracht van het grote geld.
- 20 ◆ **Pakhuis de Zwijger** – De ontgroeiers: hoe ziet een economie eruit die niet stuurt op groei? O.a. Martijn Kieft (VPRO)
- 21 ◆ **EUR-seminar** – Jumpstarting an international currency. Saleem Bahaj (University College London)
- 26 ◆ **Pakhuis de Zwijger** – Boekpresentatie: THRIVE – Fundamentals for a new economy. O.a. Kees Klomp (Hogeschool Rotterdam)
- 27 ◆ **Pakhuis de Zwijger** – De nieuwe elite: hoe komt het dat technische beroepen helemaal uit de mode zijn geraakt? O.a. Britta Hosman (VPRO Tegenlicht)
- 29 ◆ **Tinbergen seminar** – The equity and efficiency of police officer neighborhood assignment. Bocar Ba (Duke University)
- ◆ **Radboud Universiteit** – Afscheidrede: De euro heeft vertrouwen nodig, méér dan andere munten. Eelke de Jong (Radboud Universiteit)

BANKENCENSUUR

De recordboetes die banken de afgelopen jaren hebben gekregen omdat ze onvoldoende deden om witwassen en corruptie te voorkomen, lijken te werken: ze breiden hun compliance-afdelingen uit en weren risicovolle klanten. Maar wat te risicovol is, mag de banken zelf bepalen. Organisaties die werken in controversiële bedrijfstaken of aan controversiële onderwerpen hebben daarom tegenwoordig moeite met het openen van een bankrekening of het aanvragen van financiering. Schieten banken met deze reactie door en plegen ze censuur? Dat is de vraag die in deze sessie in het Pakhuis de Zwijger centraal staat.

NEDERLANDSE ECONOMENDAG

Dit jaar vindt de tiende editie van de Nederlandse Economendag weer fysiek plaats in Den Haag, op de campus van de Universiteit Leiden. Na een coronajaar met weinig conferenties is er tijdens deze lustrumeditie extra veel te bespreken. Naast sessies over onder andere de toekomst van werk, klimaatbeleid en monetair beleid, krijgen onderzoekers de kans om hun nieuwste paper te presenteren. Tijdens de Tinbergenlezing zal Armin Falk (Universität Bonn) vertellen hoe de 10.000 economen die hij heeft ondervraagd, denken over de staat van het economisch onderzoek.

November

- 3 ◆ **Pakhuis de Zwijger** – De macht van de bank.
- 5 ◆ **KVS** – Nederlandse Economendag. O.a. Armin Falk (Universität Bonn)
- 10-11 ◆ **Tinbergen** – Tinbergen Institute Econometrics Lectures 2021. O.a. Yacine Aït-Sahalia (Princeton University)
- 12 ◆ **Pakhuis de Zwijger** – De digitale euro.

Promotiebespreking: Devi Brands

**Economic policies
and mobility behaviour**
Vrije Universiteit,
25 oktober

Vervoer per auto draagt voor velen bij aan de kwaliteit van het leven, omdat het gemakkelijke en comfortabele reismogelijkheden biedt. Autoverkeer leidt echter ook tot filevorming en vervuiling. Om steden ook in de toekomst bereikbaar en leefbaar te houden is het nodig om oplossingen te vinden voor deze externaliteiten. Mijn proefschrift richt zich op zo'n beleidsoplossing, namelijk verhandelbare mobiliteitsrechten.

Het idee van verhandelbare rechten voor mobiliteit is om weggebruikers een financiële prikkel te geven om tijdens de drukste momenten de weg te mijden. Dit beleid kan als volgt worden vormgegeven: weggebruikers krijgen een aantal spitsrechten die zij kunnen inzetten om tijdens te spits onderweg te zijn. Wie vaker in de spits rijdt, zal meer rechten moeten kopen en betaalt dus meer. Mensen die de spits vermijden kunnen hun rechten juist verkopen. Het systeem kan zo worden ontworpen dat het voor de gemiddelde weggebruiker geen extra kosten met zich meebrengt. Mijn onderzoek toont met behulp van experimenten aan dat verhandelbare rechten, mits goed opgezet, kunnen werken. Bij een van de experimenten konden Chinese studenten

hun recht verhandelen om al dan niet tijdens de ochtenddrukte te ontbijten in de campuskantine. De resultaten tonen aan dat het systeem inderdaad het aantal ontbijtmomenten in de spits aanzienlijk vermindert, met ongeveer twintig procent. De resultaten van een experiment met verhandelbare parkeerrechten in Nederland suggereren dat de deelnemers die actief handelen in de rechten hun gedrag aanpassen door minder te parkeren, zoals beoogd bij de opzet van het experiment.

Mijn proefschrift geeft daarmee een eerste empirische indicatie dat verhandelbare rechten succesvol transportbeleid zouden kunnen vormen. De resultaten laten zien dat deelnemers het concept van verhandelbare rechten begrijpen en weten hoe ze die kunnen gebruiken in een mobiliteitssetting. Verhandelbare mobiliteitsrechten zouden daarmee een effectief en haalbaar alternatief kunnen vormen voor rekeningrijden. Een belangrijke volgende stap voor toekomstig onderzoek is het uitvoeren van een grootschalig experiment met spitsrechten. Een systeem met verhandelbare rechten kan ook voor andere doeleinden worden gebruikt, zoals bijvoorbeeld het efficiënt verdelen van ruimte in tijden van corona.

Promoties

Rijksuniversiteit Groningen

Adriana Garcia – *New perspectives on microfinance: the importance of microcredit plus and the role of internal constraints.* 25 oktober

Nadja Zeiske – *The intrinsic route to pro-environmental behaviour.* 14 oktober

Yiqing David Peng – *Essays on financial development and financial inclusion.* 8 november

Tilburg University

Hasan Apakan – *Essays on two-dimensional signaling game.* 20 oktober

Maciej Husiatyński – *Three essays on individual behavior and new technologies.* 22 oktober

Frederik Verplancke – *Essays on corporate finance.* 26 oktober

Ana Dias Mendes Correia Moura – *Essays on health economics.* 3 november

Claudio Baccianti – *Essays in economic growth and climate policy.* 12 november

Universiteit van Amsterdam

Leonard Treuren – *Essays in industrial economics: labor market imperfections, cartel stability, and public interest cartels.* 18 oktober

Vrije Universiteit

Dario Frascaria – *Dynamic traffic equilibria with route and departure time choice.* 26 oktober

Eerlijke pensioenleeftijd

Een pensioengerechtigde leeftijd die afhankelijk is van het beroep, is eerlijker dan een gelijke pensioenleeftijd voor iedereen. Tot deze conclusie komen Deeg et al. in een onderzoek naar het effect van beroep op de levensverwachting. Met Nederlandse enquêtedata tonen ze aan dat de levensverwachting in de transport- en technische bedrijfstakken tot wel drie jaar lager ligt dan bij academische beroepen. Dit verschil is niet te verklaren door de verschillen in inkomen en de levensstijlkeuzes die met het beroep samenhangen, zoals roken en bewegen. Sommige beroepsgroepen profiteren dus minder lang van hun pensioen dan andere.

Deeg, D.J., W. De Tavernier en S. de Breij (2021) *Occupation-based life expectancy: actuarial fairness in determining statutory retirement age*. Netspar Discussion Paper, DP o8/2021-018.

Betrokken academici

Deelname aan het publieke debat wordt nu door universiteiten vaak gestimuleerd door het als een nieuwe, extra 'taak' op de agenda te zetten. Maar dat is ineffectief, omdat het haaks staat op de intrinsieke motivatie van wetenschappers, zo blijkt uit een gerandomiseerd onderzoek van Püttmann et al. onder meer dan 4.000 academici in Duitsland. Prikkel moeten dus aansluiten bij de intrinsieke motivatie om gedrag daadwerkelijk te stimuleren. Ook zouden universiteiten meer kunnen doen om academici te helpen bij het omgaan met de soms negatieve reacties na deelname aan het publieke debat.

Püttmann, V., J. Ruhose en S.L. Thomsen (2021) *Academics' attitudes toward engaging in public discussions: experimental evidence on the impact of engagement conditions*. IZA Discussion Paper, 14668.

Waarde van een leven

Er zijn veel studies naar de statistische waarde van een leven, en met uiteenlopende uitkomsten. Om beleidsmakers toegang te geven tot één – wetenschappelijk onderbouwd – cijfer, heeft Banzhaf het gewogen gemiddelde van diverse meta-studies berekend en de STATA-code van zijn berekening openbaar gemaakt. Gemiddeld komt de waarde van een Amerikaans leven uit op zeven miljoen dollar. Beleidsmakers kunnen de gebruikte meta-studies in de code wijzigen, of de gewichten veranderen aan de hand van welke studies voor hun analyse relevant zijn.

Banzhaf, H.S. (2021) *The value of statistical life: a meta-analysis of meta-analyses*. NBER Working Paper, 29185.

Mandaat centrale bank

Monetair beleid speelt geen belangrijke rol in de toename van inkomens- en vermogensongelijkheid bij ontwikkelde economieën. Centrale banken moeten daarom het verminderen van ongelijkheid niet in hun mandaat opnemen. Tot deze conclusie komen Bonifacio et al. op basis van een literatuurstudie en simulaties. Centrale banken zouden echter wel meer aandacht moeten besteden aan de gevolgen van ongelijkheid. Verschillen tussen huishoudens in inkomstenbronnen en in geneigdheid tot consumeren hebben namelijk effect op de manier waarop monetair beleid de reële economie beïnvloedt.

Bonifacio, V., L. Brandao-Marques, N. Budina et al. (2021) *Distributional effects of monetary policy*. IMF Working Paper, WP/21/201.

Neveneffecten s

De aankondiging van het leenstelsel in 2009 heeft ervoor gezorgd dat relatief meer scholieren vmbo zijn gaan doen vergeleken met havo/vwo. Ook zijn scholieren sinds de aankondiging vaker tijdens de middelbare school overgestapt naar een niveau lager. Het hoger onderwijs lijkt door het leenstelsel dus aan populariteit te hebben ingeboet. Dit concluderen De Gendre en Kabátek,

Terug naar sigaretten

De belasting op e-sigaretten in de Verenigde Staten heeft tot een dusdanige toename van regulier roken onder jongeren geleid, dat de volksgezondheid netto zou kunnen zijn verslechterd, zo blijkt uit onderzoek van Abouk et al. De e-sigaret is door sommige Amerikaanse staten vanwege de toenemende populariteit sterk belast, en dit – laat een *difference-in-differences*-analyse zien – heeft geleid tot een

studieleenstelsel

na analyse van data over de periode 2005–2017. Tevens kozen scholieren vaker voor bètavakken in plaats van de sociale wetenschappen, en bleven ze ook vaker thuis wonen nadat ze begonnen aan hun studie.

De Gendre, A. en J. Kabátek (2021) *From subsidies to loans: the effects of a national student finance reform on the choices of secondary school students*. IZA Discussion Paper, 14686.

substitutie van e-sigaretten door 'reguliere sigaretten'. Ook in de EU is er een wetsvoorstel om e-sigaretten naar rato van nicotine even zwaar te belasten als normale sigaretten. Gegeven dit substitutie-effect lijkt zo'n belasting de volksgezondheid echter niet ten goede te komen.

Abouk, R., C.J. Courtemanche, D.M. Dave, B. Feng et al. (2021) *Intended and unintended effects of e-cigarette taxes on youth tobacco use*. NBER Working Paper, 29216.

Productiever door ICT

Het investeren in digitale vaardigheden van medewerkers heeft een positief effect op de productiviteit van bedrijven. Dat concluderen Borowiecki et al. op basis van een instrumentele-variabele-analyse. Van software-investeringen kunnen vooral bedrijven profiteren die op dit moment een relatief lage productiviteit hebben. Uit de gegevens blijkt ook dat de productiviteitsvoordelen van investeringen in sneller internet positief en aanzienlijk zijn. Vooral voor de in productiviteit achterlopende Nederlandse bedrijven heeft investeren in ICT daarom veel potentie.

Borowiecki, M., J. Parelissen, D. Glocker, E.J. Kim et al. (2021) *The impact of digitalisation on productivity: firm-level evidence from the Netherlands*. OECD Working Paper, 1680.

Corruptie meten

Het meten van corruptie is een problematische opgave aangezien corruptie vooral in het geheim gebeurt en moeilijk te kwantificeren is. Cao et al. bieden een oplossing voor dit probleem door corruptie te meten aan de hand van artikelen in de *Financial Times*. Een machine-learning-algoritme kijkt naar de hoeveelheid krantenartikelen over corruptie en de houding tegenover corruptie in die artikelen, en bepaalt zo de mate van corruptie in een land. Deze methode heeft als voordeel dat het vaker en goedkoper corruptie kan meten dan de gebruikelijke enquêtes doen.

Cao, Y., Y. Fan, S. Hlatshwayo et al. (2021) *A sentiment-enhanced corruption perception index*. IMF Working Paper, WP/21/192.

Competitieve stagiairs

Een competitieve instelling helpt mannen bij het afmaken van moeilijke opdrachten, maar kan bij vrouwen juist averechts werken. Dat laten Lüthi en Wolter zien, na het vergelijken van een grote experimentele dataset met administratieve gegevens over contractbeëindigingen onder Zwitserse stagelopers. Competitieve mannen die met een moeilijke stage-opdracht worden belast, maken deze vaker af dan niet-competitieve mannen, maar dit effect is niet waarneembaar bij mannen die worden belast met een gemakkelijkere stage-opdracht. Aan de andere kant is er bij competitieve vrouwen meer kans dat ze stoppen met een stage-opdracht dan bij niet-competitieve vrouwen, ongeacht het niveau van de opdracht.

Lüthi, S. en S.C. Wolter (2021) *Is being competitive always an advantage? Degrees of competitiveness, gender, and premature work contract termination*. IZA Discussion Paper, 14675.

Ongelijk lastenvoordeel

Het verlagen van belastingen voor bedrijven verhoogt vooral de lonen van werknemers met veel ervaring en vaardigheden. Tot deze conclusie komen Carbonnier et al. door te kijken naar reacties van bedrijven op een belastingverlaging in Frankrijk. De hogere winsten die volgen op de belastingverlaging, besteden bedrijven deels aan het betalen van hogere lonen. Vooral werknemers die duur zijn om te vervangen krijgen extra salaris, om zo de kans te verkleinen dat ze het bedrijf zullen verlaten. Junior werknemers en lageropgeleiden delven het onderspit. Niet iedereen profiteert dus van lagere lasten voor bedrijven.

Carbonnier, C., C. Malgouyres, L. Py en C. Urvoy (2020) *Who benefits from tax incentives? The heterogeneous wage incidence of a tax credit*. IZA Discussion Paper, 14683.

Kwetsbare huishoudens

Een koude douche voor beleidseconomen. Zo kun je de bijdrage van Jesper de Grootte in deze ESB lezen. Hij rekent aan de hand van de inkomensontwikkeling van huishoudens voor dat gebeurtenissen in het leven, zoals het wisselen van baan of het kopen van een huis, een tien keer zo grote invloed hebben op het inkomen dan al het belastingbeleid en alle koopkrachtreparatie bij elkaar. Doet beleid er eigenlijk wel toe?

Maar wie wel eens koud gedoucht heeft, weet dat de bijbehorende adrenalinerush helpt om de wereld helder te zien. Op langere termijn speelt beleid wel degelijk een doorslaggevende rol en bepaalt het welke huishoudens kwetsbaar zijn en welke niet. Dit themanummer licht drie ontwikkelingen uit.

Tim van der Valk, Amaury De Vicq en Michail Moatsos laten zien dat de keuze voor een collectief pensioenstelsel in de jaren zeventig ertoe heeft geleid dat de Nederlandse vermogens nu relatief groot zijn. Dat veel mensen daardoor van een goed inkomen op hun oude dag zijn verzekerd, is uiteraard positief, maar er zijn voor sommigen ook schaduwkanten. Het afzonderen van pensioenvermogen beperkt de liquiditeit van huishoudens, stuwt via de financieringsmogelijkheden die dit biedt de huizenprijzen op en maakt de Nederlandse economie kwetsbaarder in recessies, wat ook huishoudens kwetsbaarder maakt.

Nic Vrieselaar en Carlijn Prins tonen met een korte enquête dat decennia aan fiscaal en ruimtelijke-orderingsbeleid tot de tweedeling op de woningmarkt van vandaag leidt. Het was al duidelijk dat huurders meer aan hun woning uitgeven dan kopers, Vrieselaar en Prins tonen dat ze maar heel beperkt ruimte hebben om te sparen en daardoor in toenemende mate moeite hebben ook een koopwoning te bemachtigen.

Over het laatste thema, homogamie, gaan het artikel van Heike Vethaak, Jim Been en Egbert Jongen en dat van René Schulenberg en Manuel Buitenhuis. Homogamie, dat mensen steeds vaker een partner kiezen die op hen lijkt, heeft op zichzelf weinig met

beleid te maken. De partnerkeuze is heel persoonlijk. Maar er is wel beleid om het aantal hogeropgeleiden toe te laten nemen, er is beleid om de trek naar de stad te faciliteren en er zijn allerlei stimuli die mensen afhankelijk maken van hun partner, van thuiszorg en kostendelersnorm tot het gezamenlijk belastingaangifte doen. Gevolg is een toenemende homogamie die vooral aan de onderkant van de inkomensverdeling tot zorg leidt. Mensen in het onderste inkomensdeciel hebben steeds vaker een partner die ook uit het onderste deciel komt en die partner is daarbij gemiddeld minder gaan werken.

Bij alle drie deze ontwikkelingen ontstaat net als bij de koopkrachtplaatjes het beeld dat het over het algemeen goed gaat, maar ook dat er wel degelijk economisch kwetsbare huishoudens zijn, en dat beleid hen kwetsbaar heeft gemaakt.

Vandaar de aansporing van Jante Parlevliet. In haar column wijst ze op het maatschappelijk ongevoegen en roept ze economen op om de hand in eigen boezem te steken. Pas als de ideeën van economen om iets aan de kwetsbaarheid van huishoudens te doen steun krijgen, stopt de koude douche en is er sprake van daadwerkelijke invloed.

JASPER LUKKEZEN

Hoofdredacteur

lukkezen@economie.nl

Maak economen populair en bestrijd zo het populisme

Populisme bestrijd je door te werken aan de populariteit van economen. Natuurlijk klinkt dit wat vergezocht – meten wij economen ons geen al te grote broek aan? – maar leest u even mee.

Het succes van populistische partijen heeft onthuld dat een grote groep kiezers sceptisch is geworden over de ‘mainstream politiek’. De verklaringen hiervoor zijn legio. Politicologen schrijven de opkomst van populistische partijen toe aan het verwateren van de religieuze en ideologische verbindingen tussen elite en volk, waardoor de partijen ‘op de flanken’ meer kans krijgen om zich te onderscheiden (Keman en Pennings, 2006). Sociologen interpreteren populisme als een uitwas van de groeiende kloof in de waarden van hoger- en lageropgeleiden, bijvoorbeeld als het gaat om Europa en immigratie (Lampert en Blanksma Çeta, 2017). En gezien door een genderbril zijn de successen van populistische partijen en de stuiptrekkingen van een patriarchaat in verdrukking (De Swaan, 2019).

Economen, op hun beurt, wijzen op de toenemende economische kwetsbaarheid van huishoudens. Zo floreerden populistische partijen in regio's die hard waren geraakt door importconcurrentie vanuit China (Autor et al., 2020), was de Brexit-stem extra succesvol in regio's waar er voordien relatief flink bezuinigd werd (Fetzer, 2019), en brengt de Nederlandse beleids-econoom populisme in verband met alles wat er mis is met de Nederlandse economie. Met een disfunctionele huizenmarkt, segmentatie op de arbeidsmarkt en de groeiende verschillen in de vermogenspositie van huishoudens is het niet zo gek dat het volk op een gegeven moment rebelleert (Baarsma en Parlevliet, 2020).

Welke verklaring de meeste zeggenschap heeft, is nog lang niet bepaald. Duidelijk is wel dat voor kiezers het economische verhaal slechts een van de overwegingen is. Zelfs in een tijdperk waarin de staat weer in een positief daglicht staat, stemden kiezers bij de laatste Tweede Kamerverkiezingen overwegend op rechtse partijen, omdat ze over culturele thema's – immigratie, integratie en identiteit – rechtse opvattingen hebben (Otjes, 2021). Het ligt uiteraard voor de hand dat economische en culturele zorgen elkaar beïnvloeden. Een invloedrijke stelling is dat mensen door het toenemen van economische onzekerheid in de afgelopen decennia vatbaarder zijn geworden voor autoritaire en xenofobe denkbeelden (Inglehart en Norris, 2017). Dat zou betekenen dat het versterken van economische zekerheden de onderliggende oorzaak van onvrede op andere vlakken deels zou kunnen verhelpen.

JANTE PARLEVLIE

Afdelingshoofd bij De Nederlandsche Bank. Deze column is geïnspireerd op haar proefschrift aan de Universiteit van Amsterdam (Parlevliet, 2021)

Oplossingen bedenken om kwetsbare huishoudens weerbaarder te maken, dat kan een econoom wel, zou je zeggen. Ware het niet dat veel van de oplossingen die economen aandragen op zich al niet zo makkelijk landen. De kans op een vast contract willen we verbeteren door het vaste contract minder zeker te maken; de betaalbaarheid van woningen gaan we vergroten door fiscale subsidies te beperken; en om vermogensongelijkheid tegen te gaan, denken we aan hogere vermogensbelastingen, waaronder die op erfenissen. Die communicatieve uitdaging wordt des te groter in een klimaat waarin kiezers met argusogen kijken naar de oplossingen die worden aangedragen door de elite, waaronder zij ook de economen scharen (Merkley, 2020). In recent werk laat ik zien dat de houding richting elites een van de belangrijkste drijfveren is voor (gebrek aan) steun voor hervormingen (Parlevliet, 2021).

Om de acceptatie van de voorstellen van economen te verhogen – én het signaal af te geven dat economie geen elitaire aangelegenheid is – mogen we als beroepsgroep best wat meer gaan investeren in onze eigen populariteit bij sceptische kiezers. Bijvoorbeeld de impact van pijnlijke maatregelen overtreffen met een forse zak geld. Uitgekiende framing van hoe beleidsvoorstellen Henk en Ingrid ten goede komen. Creatief op zoek naar maatregelen met een hoge symbolische waarde – een beloningsplafond voor economen? Denkt u mee?

Literatuur

- Autor, D., D. Dorn, G. Hanson en K. Majlesi (2020) Importing political polarization? The electoral consequences of rising trade exposure. *The American Economic Review*, 110(10), 3139–3183.
- Baarsma, B. en J. Parlevliet (2020) Gebrek aan grip maakt ontevreden en voedt het populisme. *ESB*, 105(4786S), 35–38.
- Fetzer, T. (2019) Did austerity cause Brexit? *The American Economic Review*, 109(11), 3849–3886.
- Inglehart, R. en P. Norris (2017) Trump and the populist authoritarian parties: the silent revolution in reverse. *Perspectives on Politics*, 15(2), 443–454.
- Keman, H. en P. Pennings (2006) Competition and coalescence in European party systems: social democracy and Christian democracy moving into the 21st century. *Swiss Political Science Review*, 12(2), 95–126.
- Lampert, M. en A. Blanksma Çeta (2017) *Why elites are failing and people revolt: cross-Atlantic survey on anti-establishment revolts*. Rapport Motivaction, te vinden op www.motivaction.nl.
- Merkley, E. (2020) Anti-intellectualism, populism, and motivated resistance to expert consensus. *Public Opinion Quarterly*, 84(1), 24–48.
- Otjes, S. (2021) *Waarom is links zo klein?* Artikel op stukroodvlees.nl, 12 januari.
- Parlevliet, J. (2021) *Contested reform in the European Monetary Union: lessons from the Netherlands*. Proefschrift, Universiteit van Amsterdam.
- Swaan, A. de (2019) *Tegen de vrouwen*. Amsterdam: Prometheus.

Pensioensysteem zorgde voor flinke toename in huishoudvermogen na 1975

De samenstelling van de huishoudfinanciën heeft een groot effect op de macro-economie. Hoe hebben de vermogens van huishoudens zich historisch ontwikkeld?

IN HET KORT

- Tussen 1850 en 1950 vertoont de samenstelling van het privévermogen een verrassende persistentie.
- De consolidatie van het pensioenstelsel in de jaren zeventig verminderde de liquiditeit van de huishoudbalans.
- De Nederlandse economie is gebaat bij een grotere flexibiliteit in de inzet van het huishoudvermogen.

TIM VAN DER VALK
Beleidsmedewerker bij het Ministerie van Financiën

AMAURY DE VICQ
Postdoc aan de Paris School of Economics, en onderzoeker aan de Universiteit Utrecht

MICHAÏL MOATSOS
Research fellow aan de Università commerciale Luigi Bocconi in Milaan, en onderzoeker aan de Universiteit Utrecht

De samenstelling van de huishoudbalans heeft aanzienlijke macro-economische implicaties. Zo is er in Nederland veel discussie over de lange balansen als gevolg van de hoge hypotheekschulden en grote pensioenvermogens. Voor de Nederlandse context wordt er veelal gewezen op de lengte van de huishoudbalans en het procyclische effect dat daarvan uitgaat (Ji et al., 2019; Parlevliet en Kooiman, 2015; Zhang, 2019). In dit artikel reconstrueren we, in aanvulling op eerdere studies (De Vicq en Peeters, 2020; Wilterdink, 1984; 2015), de samenstelling en omvang van de Nederlandse huishoudbalans vanaf 1854.

Samenstelling privévermogen 1854–1949

We beginnen met een beschrijving van de samenstelling van het privévermogen tussen 1854 en 1949. We baseren ons hierbij op rapportages over de erfbelasting (tot 2010 successierechten genoemd), die naar verschillende vermogensvormen worden uitgesplitst.

Het vastleggen van ontwikkelingen binnen het privévermogen op basis van erfbelastingen kent twee belangrijke beperkingen. Allereerst betreft het voornamelijk individuen aan het eind van hun levenscyclus, waardoor hun financiële gedrag verschilt van dat van de gemiddelde Nederlander. Deze individuen hebben meer tijd gehad om vermogen op te bouwen vergeleken met jongere generaties.

Ten tweede is het aandeel van overledenen dat deel uitmaakt van de statistieken aan verandering onderhevig over de tijd. Tot 1900 wordt ongeveer tien procent van de overledenen opgenomen in de erfbelasting, waarna er sprake is

van een geleidelijke stijging naar twintig procent aan het eind van de jaren dertig. Het aandeel van overledenen blijft vervolgens grotendeels constant tot 1946, wanneer het percentage verder stijgt tot 25 procent.

Figuur 1 toont de ontwikkelingen binnen de samenstelling van het privévermogen, vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw. Omdat er geen jaarlijkse schattingen beschikbaar zijn van het totale huishoudvermogen geven we de gegevens hier weer als percentages van de totale activa (Wilterdink, 1984). We onderscheiden onroerend goed (land en huizen), obligaties, aandelen en een categorie divers (die onder andere chartaal geld en spaarrekeningen omvat). Tot 1906 was het niet mogelijk om obligaties en aandelen van elkaar te onderscheiden, en deze worden dan ook samengenomen in een aparte categorie effecten.

Het meest markante resultaat is de relatieve persistentie in de samenstelling van het privévermogen over een periode van ongeveer honderd jaar. Twee wereldoorlogen en de Grote Depressie van de jaren dertig lijken nauwelijks te zorgen voor verschuivingen in de samenstelling van het huishoudvermogen. Een kleine afname van het huizenvermogen in de jaren dertig vormt een uitzondering, maar dit herstelt zich weer volledig vanaf 1940. Daarnaast is er tegen de late jaren veertig sprake van een relatieve afname van obligaties en aandelen, hetgeen naar alle waarschijnlijkheid te maken heeft met de povere rendementen op effecten in die jaren (Jordà et al., 2019) en de beperkte hoeveelheid beursgangen.

Toename privévermogen vanaf 1970

Voor de periode vanaf 1970 onderscheiden we vijf verschillende vermogensvormen. (1) M2 (chartaal geld, betaalrekeningen, spaargeld en geldmarktfondsen), (2) aandelen en (3) obligaties volgen uit de historische huishoudbalansen van het Centraal Planbureau tot 2006, en daarna uit de vermogensstatistieken van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). (4) Huizenvermogen volgt uit Van der Valk (2019), en is gedefinieerd als het product van prijs, aantal huizen en aandeel eigenwoningbezit. (5) Hypotheekschuld baseren we op Jordà et al. (2017) en De Nederlandsche Bank. Tussen 1949 en 1970 is er helaas alleen informatie beschikbaar over de verdeling van vermogen, niet over de samenstelling ervan.

Figuur 2 geeft een weergave van ontwikkelingen in het huishoudportfolio over de periode 1970–2016, alles uitgedrukt als een fractie van het bruto binnenlands product (bbp). Let wel, hierin is het semi-privévermogen niet opge-

nomen. Het eerste wat in het oog springt, zijn de stormachtige ontwikkelingen op de woningmarkt. Na een initiële terugval van het huizenvermogen in het begin van de jaren tachtig neemt het huizenvermogen vanaf de jaren negentig weer sterk toe. Enerzijds ligt hieraan de grote stijging van de huizenprijzen ten grondslag, en anderzijds speelt de meer geleidelijke toename een rol van het eigenwoningbezit, van 34 procent in 1970 naar 57 procent in 2016. De hypotheekschuld volgt deze ontwikkelingen op de voet en verviervoudigt tussen 1990 en 2013 bijna als percentage van het bbp.

Ook het aandelenbezit ondergaat een aanzienlijke transformatie. De Eerste en Tweede Oliecrisis van de jaren zeventig dragen aanvankelijk bij aan een sterke afname van het aandelenbezit en het vermogen van huishoudens. Dit verandert begin jaren negentig als er sprake is van een aandelenhousse waarmee de aandelenprijzen en het bezit verder toenemen (Slot, 2004). De introductie van een reeks beleggings- en levensverzekeringsproducten, waaronder *Universal Life Insurance* (lees: de woekerpolis) en aandelenlease, spreekt daarbij een nieuwe groep particuliere beleggers aan (Van der Valk, 2019).

Na de internetbubbel van 2000 vindt er een tegengestelde ontwikkeling plaats, en neemt het aandeel huishoudens dat in aandelen investeert sterk af, van veertien procent in 2001 tot negen procent in 2007. Ook daalt het vermogen belegd in aandelen navenant. Een deel van de Nederlandse huishoudens lijkt vanaf dat moment voorgoed te zijn afgehaakt (Van der Valk, 2019).

Als laatste valt de beperkte dynamiek in M2 en obligaties op. Als percentage van het bbp blijken deze categorieën over de afgelopen vijftig jaar grotendeels stabiel.

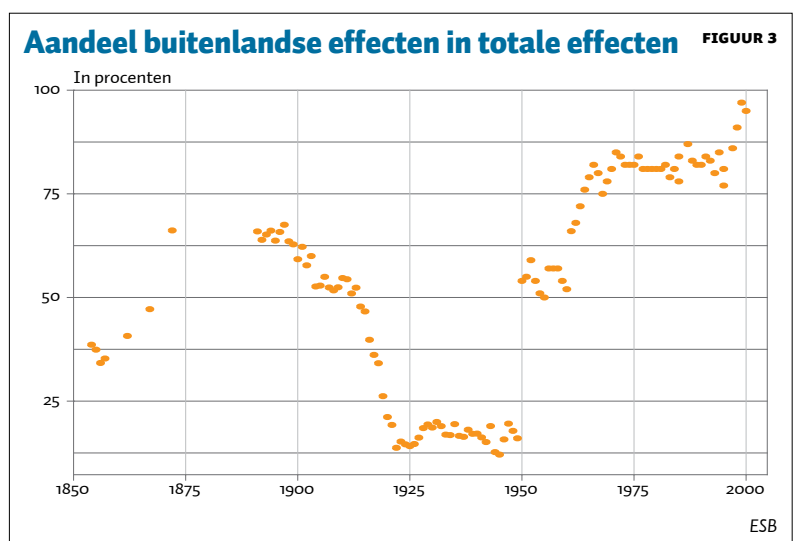
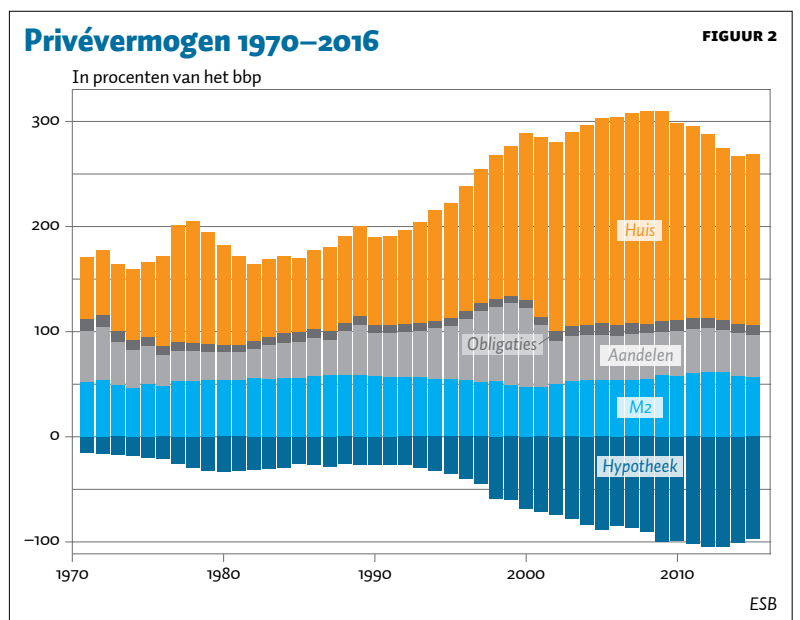
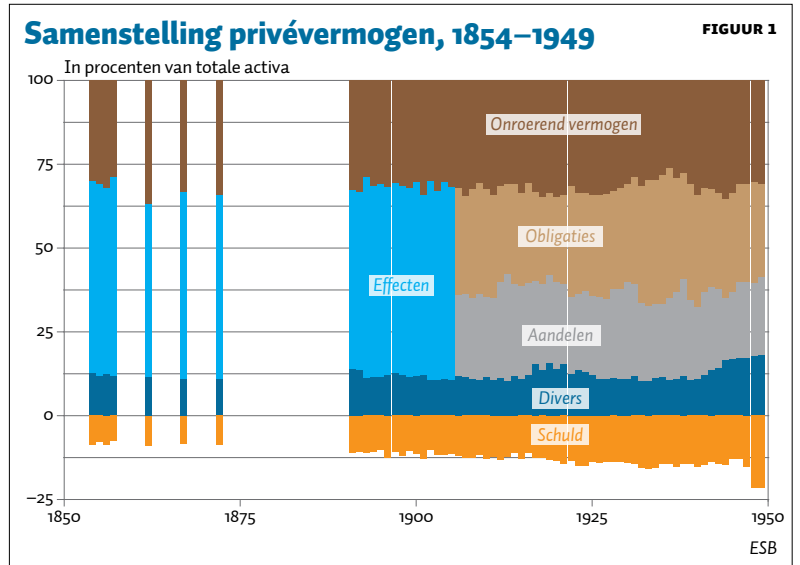
Aandeel buitenlandse effecten fluctueert sterk

We zien ook een grote dynamiek in de mate waarin effecten in het buitenland worden aangehouden. We baseren ons tot 1950 op gegevens uit de erfbelastingen, en voor de periode daarna op Slot (2004). Slot geeft de fractie Nederlandse aandelen weer in het beleggingsportfolio van beleggingsfondsen Robeco. Deze cijfers overschatten het aantal internationale effecten waarschijnlijk, omdat individuele beleggers vaker effecten uit eigen land aanhouden.

De ontwikkeling in figuur 3 komt grotendeels overeen met een U-vorm die ook in de literatuur over internationale financiële integratie te onderscheiden is (Bordo et al., 1998): een aanvankelijke toename van het aandeel buitenlandse effecten in de tweede helft van de negentiende eeuw, gevolgd door desintegratie vanaf de Eerste Wereldoorlog en de daaropvolgende crisis van de jaren dertig, en daarna een toenemende integratie in de tweede helft van de twintigste eeuw. Opvallend is dat de Russische revolutie van 1917, en de daaropvolgende opschorting van betaling van coupons, tot grote particuliere verliezen in Nederland hebben geleid. Kleine beleggers investeerden vanaf 1900 veelvuldig in het zich industrialiserende Rusland omdat het als zeer veilig te boek stond, ook vanwege een (Russische) staatsgarantie op particuliere effecten (Van Horn, 1993).

Enorme toename semi-privévermogen

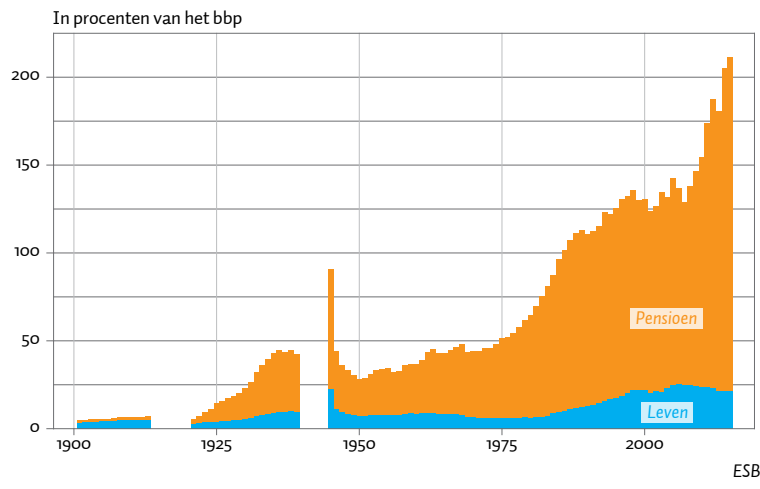
Naast het privévermogen is er nog het semi-privévermogen, bestaande uit pensioenen, levensverzekeringen en sociale uit-

keringen. Het semi-privévermogen is strikt genomen geen vermogen is omdat het niet overdraagbaar is, maar heeft wel een enorme impact op het financiële gedrag van huishoudens.

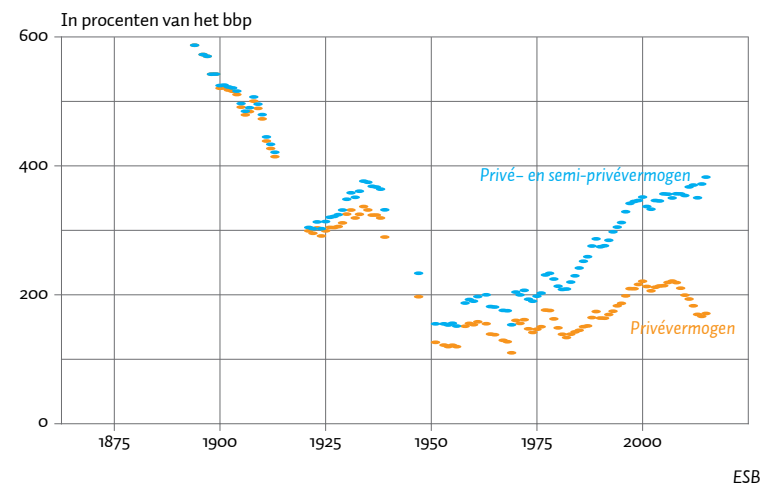
Semi-privévermogen 1900–2016

FIGUUR 4

Privévermogen en semi-privévermogen

FIGUUR 5

Dynamiek privévermogen internationaal vergeleken

KADER 1

De dynamiek in de omvang van het privévermogen vertoont grote gelijkenis met die in andere Europese landen, zoals Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk (Piketty en Zucman, 2014). Vanaf het einde van de negentiende eeuw is er sprake van een aanzienlijke daling van het privévermogen, welke doorzet na de Eerste Wereldoorlog. In de late jaren twintig is er sprake van enige stabilisatie, gevolgd door een sterke daling na de Tweede Wereldoorlog. Alleen vanaf de jaren zeventig is de stijging van privévermogen in Nederland beperkter, wat samenhangt met de pensioenvermogensopbouw. De oorzaken achter de dynamiek verschillen wel deels van het internationale beeld.

In tegenstelling tot veel andere Europese landen speelt de strengere regulering van kapitaalmarkten na de Eerste Wereldoorlog geen rol (Piketty en Zucman, 2014), want deze was in Nederland grotendeels afwezig tot aan de Tweede Wereldoorlog. Wilterdink (1984) wijst op de sterke afname van het buitenlandse effectenbezit begin twintigste eeuw als mogelijke verklaring (figuur 3). Doordat een groter gedeelte van de investeringen terecht komt binnen de landsgrenzen, blijven de inkomsten niet langer beperkt tot inkomsten uit kapitaal, maar profiteert ook de factor arbeid ervan. Dit heeft een positief effect op het bbp, waardoor de ratio tussen vermogen en bbp daalt.

Het semi-privévermogen speelt immers een grote rol bij het spreiden van de consumptie over de tijd (Van Bavel en Frankema, 2017). We stellen pensioen- en levensverzekeringactiva tot 1995 vast op basis van historische balansgegevens van DNB (2000) en het CBS, terwijl de nationale rekeningen in de periode daarna aan de orde komen.

Figuur 4 geeft de ontwikkeling door de tijd weer van claims op levensverzekeraars en pensioenfondsen als percentage van het bbp. Levensverzekeringen maken al in een vroeg stadium onderdeel uit van het Nederlandse huishoudportfolio (Van Gerwen en Van Leeuwen, 1998; 2000), maar de omvang hiervan is macro-economisch gezien beperkt.

Dit is zeker niet het geval voor de claims op pensioenfondsen die gedurende de afgelopen eeuw sterk in omvang toenamen. Sleutelmomenten in deze ontwikkeling zijn de Pensioenwet van 1922, waarmee – via de oprichting van het ABP – een universele op kapitaal gebaseerde regeling voor alle ambtenaren werd gerealiseerd, terwijl de Wet op het algemeen verbindend en het onverbindend verklaren van bepalingen van collectieve arbeidsovereenkomsten van 1937 (tegenwoordig: Wet op de collectieve arbeidsovereenkomst) betekende dat de pensioenakkoorden algemeen bindend konden worden verklaard (Nijhof, 2009).

De sterke stijging in claims op pensioenfondsen hing aanvankelijk dan ook samen met het groeiende aandeel van de bevolking dat onder een collectieve pensioenregeling valt, en met de oplopende rijpingsgraad (*maturity*) van de Nederlandse pensioenfondsen waarbij een steeds groter wordende groep gedurende de hele carrière geld inlegt. Voor recente jaren speelt met name de dalende discontovoet een belangrijke rol, wat tot uiting komt in een lagere rekenrente en daarmee in een hogere waardering van deze claims. Het belang van deze ontwikkelingen voor de huishoudfinanciën wordt duidelijk wanneer we de ontwikkeling van het privévermogen vergelijken met en zonder het semi-privévermogen. Schattingen van het totale privévermogen volgen tot 1963 de methode van Wilterdink (1984) en worden gedaan op basis van vermogensbelastingen, terwijl de gegevens uit figuur 2 de basis vormen voor de periode vanaf 1970. Het semi-privévermogen maakt gebruik van de statistieken uit figuur 4.

Figuur 5 laat zien dat de omvang van het semi-privévermogen relatief bescheiden blijft vergeleken met het privévermogen tot midden jaren zeventig. Vanaf dat moment neemt de omvang van het semi-privévermogen sterk toe, zodat het vandaag de dag op gelijke voet staat met de omvang van het privévermogen. De dynamiek in de omvang van het privévermogen is daarmee vergelijkbaar met die in andere Europese landen, al verschillen de oorzaken achter de dynamiek wat (kader 1).

De introductie van een breed gedragen pensioenstelsel na de Tweede Wereldoorlog had niet alleen impact op de omvang van het huishoudvermogen, maar ook op het bredere financiële gedrag. De aanwas van pensioenbesparingen drukt de vraag naar alternatieve (financiële) activa – waaronder levensverzekeringen en aandelen (Alessie et al., 2013; Lehmann-Hasemeyer en Streb, 2017) – die huishoudens in staat stellen om consumptie te spreiden over de tijd. Dit verklaart ook mede de relatief beperkte omvang van het vermogen belegd in aandelen en obligaties in figuur 2.

Hoge pensioenpremies beperken daarnaast de liquiditeit van mensen ten tijde van hun werkzame leven (Kersten en Kok, 2016). Dit maakt een al dan niet aflossingsvrije hypotheek aantrekkelijk, bovenop de bestaande fiscale voordelen, en draagt zo bij aan de lengte van de huishoudbalans (Mastrogiacomo en Van der Molen, 2015).

Conclusie en discussie

Tussen 1850 en 1950 veranderde de samenstelling van het huishoudportfolio slechts in beperkte mate. De verschuiving kort na de Eerste Wereldoorlog van buitenlands naar binnenlands aandelenbezit vormde de belangrijkste uitzondering. De verregaande institutionalisering van een door kapitaal gedekt pensioensysteem, in de jaren zeventig, luidde een omvangrijke vermogensaanwas in.

De gevolgen voor het financiële gedrag van huishoudens waren aanzienlijk. Hoge pensioenpremies creëerden een prikkel om consumptie naar voren te halen door middel van een al dan niet aflossingsvrije hypotheek. Verder verminderde de beperkte liquiditeit het aanpassingsvermogen van huishoudens in tijden van crisis. Het gevolg waren relatief grote en procyclische macro-economische fluctuaties, vanwege de sterke samenhang tussen consumptie en het vermogen (Zhang, 2019; Ji et al., 2019).

Vanuit een macro-economisch perspectief is het dus zaak om grotere flexibiliteit en liquiditeit in het pensioen en huizenvermogen in te bouwen (Parlevliet en Kooiman, 2015; CPB, 2016). Op dit terrein kan er gedacht worden aan een veelvoud aan beleidsopties.

De meest basale manier is om de opbouw van pensioenvermogen en daarmee de vervangingsratio te beperken. Lagere pensioenpremies verbeteren de liquiditeit, dragen bij aan een verbeterd aanpassingsvermogen in tijden van crisis, en drukken de vraag naar hypotheekproducten. Wel worden mensen meer verantwoordelijk voor hun eigen pensioenvoorziening – een verantwoordelijkheid die niet ieder individu aankan.

Daarnaast kan de verplichte aflossing van de hypotheek beperkt worden tot een lager percentage van bijvoorbeeld vijftig procent. Op dit moment bouwen eigenwoningbezitters immers tegelijkertijd aan twee grote (illiquide) spaarpotten, wat het aanpassingsvermogen van huishoudens niet ten goede komt.

Een alternatief is om huishoudens de mogelijkheid te bieden een deel van hun (toekomstige) pensioenvermogen in te zetten om de hypotheekschuld af te lossen. Daarmee snijdt het mes immers aan twee kanten van de lange balans. Deze optie is bijvoorbeeld gebruikelijk in IJsland, waar een tijdelijke stop van de betaling van pensioenpremies mogelijk is (tot drie jaar), om zo de hypotheekschuld versneld te kunnen aflossen. De omkeerhypotheek biedt vergelijkbare mogelijkheden met de overwaarde van het huis. Behoud van vruchtgebruik na verkoop behoort in onder andere Frankrijk, Ierland en het Verenigd Koninkrijk ook tot de opties, en dus hoeft men dan niet te verhuizen. Voor al deze gevallen geldt wel dat een gedegen financieel advies van groot belang is om de gevolgen voor de verkoper in kaart te brengen.

Een fundamentele punt is de fiscale behandeling van liquide en illiquide vermogensvormen. Illiquide activa en passiva (pensioen en huizenvermogen, hypotheek) kennen verschillende fiscale voordelen, terwijl meer liquide activa, zoals aandelen en spaargeld, relatief zwaar worden belast. In principe zijn dit verklaarbare keuzes: huishoudens geven veelal meer gewicht aan financiële effecten op de korte dan op de lange termijn. Gegeven de lengte van de Nederlandse huishoudbalans en de omvang van de Neder-

landse pensioenbesparingen, zijn hier echter andere keuzes mogelijk gerechtvaardigd.

Bij een andere fiscale behandeling kan er gedacht worden aan het recente betoog van De Nederlandsche Bank om de woning (en de hypotheekschuld) geleidelijk te verplaatsen naar box 3 (DNB, 2021). Een vergelijkbare optie is het betrekken van de overwaarde van een huis bij de grondslag voor eigen betalingen in de (langdurige) zorg, zoals ook in Ierland tot een maximum van 22,5 procent het geval is. De Ierse overheid biedt daarbij een publieke leenvorm aan die bij de verkoop van het huis dient te worden afgelost.

Literatuur

- Alessie, R., V. Angelini en P. van Santen (2013) Pension wealth and household savings in Europe: evidence from SHARELIFE. *European Economic Review*, 63, 308–328.
- Bavel, B.J.P. van, en E.H.P. Frankema (2017) Wealth inequality in the Netherlands, c. 1950–2015: the paradox of a Northern European welfare state. *TSEG – The Low Countries Journal of Social and Economic History*, 14(2), 29–62.
- Bordo, M.D., B. Eichengreen en J. Kim (1998) Was there really an earlier period of international financial integration comparable to today? NBER Working Paper, 6738.
- CPB (2016) *Centraal Economisch Plan 2016*. CPB.
- DNB (2000) *Nederlandse financiële instellingen in de twintigste eeuw: balansreeksen en naamlijst van handelsbanken*. DNB Statistische Cahiers, 3. Te vinden op www.worldcat.org.
- DNB (2021) *Verkleinen kostenverschil tussen koop en huur werkt welvaartsverhogend*. DNB Nieuwsbericht, 7 januari.
- Gerwen, J. van, en M.H. van Leeuwen (red.) (1998) *Studies over zekerheidsarrangementen: risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen*. Amsterdam: Nederlandsch Economisch Historisch Archief.
- Gerwen, J. van, en M.H. van Leeuwen (2000) *Zoeken naar zekerheid: risico's, preventie, verzekeringen en andere zekerheidsregelingen in Nederland, 1500–2000*. Den Haag: Verbond van Verzekeraars/NEHA.
- Horn, N.A. van (1993) Russische schulden aan Nederland na de revolutie. *BMGN-Low Countries Historical Review*, 108(3), 431–444.
- Ji, K., R. Teulings en B. Wouterse (2019) *Disentangling the effect of household debt on consumption*. CPB Discussion Paper, april.
- Jordà, Ò., K. Knoll, D. Kuvshinov et al. (2019) The rate of return on everything, 1870–2015. *The Quarterly Journal of Economics*, 134(3), 1225–1298.
- Jordà, Ò., M. Schularick en A.M. Taylor (2017) Macrofinancial history and the new business cycle facts. In: M. Eichenbaum en J.A. Parker (red.), *NBER Macroeconomics Annual 2016*, Deel 31, p. 213–263.
- Kersten, K. en S. Kok (2016) Consumeren en sparen van huishoudens over de levensloop. *ESB*, 101(4740), 612–615.
- Lehmann-Hasemeyer, S. en J. Streb (2018) Does social security crowd out private savings? The case of Bismarck's system of social insurance. *European Review of Economic History*, 22(3), 298–321.
- Mastrogiacomo, M. en R. van der Molen (2015) *Dutch mortgages in the DNB loan level data* (No. 1304). DNB Occasional Studies, 13-4.
- Nijhof, E. (2009) Pensions and providence: Dutch employers and the creation of funded pension schemes. *Enterprise & Society*, 10(2), 265–303.
- Parlevliet, J. en T. Kooiman (2015) *De vermogensopbouw van huishoudens: is het beleid in balans?* DNB Occasional Studies, 13-1.
- Piketty, T. en G. Zucman (2014) Capital is back: wealth-income ratios in rich countries 1700–2010. *The Quarterly Journal of Economics*, 129(3), 1255–1310.
- Slot, B.M.J. (2004) *Iedereen kapitalist: de ontwikkeling van het beleggingsfonds in Nederland gedurende de 20ste eeuw*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Valk, T. van der (2019) *Household finance in France and the Netherlands 1960–2000: an evolutionary approach*. Proefschrift Universiteit Utrecht.
- Vicq, A. de, en R. Peeters (2020) Introduction to the Tafel V-bis Dataset: death duty summary information for The Netherlands, 1921. *Research Data Journal for the Humanities and Social Sciences*, 5(1), 1–19.
- Wilterdink, N. (1984) *Vermogensverhoudingen in Nederland: ontwikkelingen sinds de negentiende eeuw*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Wilterdink, N. (2015) *Vermogensongelijkheid in Nederland: ontwikkelingen sinds 1850*. Amsterdam: Van Genneep.
- Zhang, L. (2019) *Do house prices matter for household consumption? Evidence from Dutch administrative data*. CPB Discussion Paper, april.

Huurders financieel kwetsbaarder dan kopers

Door de sterk stijgende huizenprijzen zijn veel 40-minners aangewezen op huren in plaats van kopen. Tegelijkertijd zijn de maandlasten van huurders vaak relatief hoger. Een enquête onder 1.447 zelfstandig wonende Nederlanders tussen de twintig en zeventig jaar toont hun financiële kwetsbaarheid.

IN HET KORT

- Huiseigenaren hebben het afgelopen jaar vaker regelmatig geld overgehouden dan huurders.
- Huurders hebben juist veelvuldiger hun spaargeld moeten gebruiken, en hebben vaker rekeningen te laat betaald.

NIC VRIESELAAR

Econoom bij de Rabobank

CARLIJN PRINS

Econoom bij de Rabobank

In Nederland bestaat er steeds meer onvrede over de woningmarkt (Aalders et al., 2021; I&O Research, 2020). Een groeiende groep mensen kan geen betaalbare woonruimte vinden terwijl huizenbezitters profiteren. Deze onvrede is ook aanleiding tot een protest op 12 september in Amsterdam.

In de meeste gemeenten daalt onder 40-minners het eigenwoningbezit (Hochstenbach en Arundel, 2021). Wie op zichzelf wil wonen, is dus vaker aangewezen op de huursector. Maar cijfers uit WoON2018 laten zien dat huurders gemiddeld een groter deel van hun inkomen besteden aan woonlasten dan huiseigenaren (Ministerie van BZK, 2019). Zijn huurders dan ook financieel kwetsbaarder?

Uit eerder onderzoek onder Nederlanders tot 45 jaar bleek al dat huurders vaker dan huiseigenaren moeite hebben om te sparen vanwege het teveel aan vaste lasten, en dat ze vaker geen of nauwelijks spaargeld hebben (Prins en Vrieselaar, 2019). In dit artikel laten we zien dat de financiële kwetsbaarheid van huurders zich niet tot deze zaken beperkt, en groter is dan die van huiseigenaren. Die grotere financiële kwetsbaarheid blijft zichtbaar na controle voor sociaal-economische, demografische en psychologische kenmerken zoals inkomen, gezinssamenstelling en financiële impulsiviteit.

Opzet onderzoek

In april 2021 hebben 1.546 Nederlanders tussen de twintig en zeventig jaar een online-enquête ingevuld, onder wie 1.447 respondenten die zelfstandig wonen. Hiervan woont bijna 30 procent in een gereguleerde huurwoning (maandelijke huur van 752 euro of minder), 6 procent in een vrijesector-huurwoning (huur van meer dan 752 euro per maand), 61 procent in een koophuis en van 4 procent is het woningtype onbekend.

We kijken of er een relatie bestaat tussen het type woning (gereguleerde huur, vrije huur, koop) en financiële kwetsbaarheid. Om de financiële kwetsbaarheid in te schatten, vroegen we respondenten of het huishouden de afgelopen twaalf maanden regelmatig geld heeft overgehouden, spaargeld heeft moeten gebruiken om de vaste lasten of dagelijkse uitgaven te kunnen betalen, rekeningen te laat heeft betaald vanwege geldgebrek of rood heeft gestaan door geldgebrek. De antwoordmogelijkheden hierop waren 'nee', 'ja' en 'weet niet/geen antwoord'. Ook vroegen we hen naar hun verwachtingen voor de komende twaalf maanden, met betrekking tot deze vier financiële uitkomsten (vijfpuntsschaal 'heel onwaarschijnlijk' – 'heel waarschijnlijk', plus 'weet niet/geen antwoord'). Tot slot vroegen we naar geldzorgen via de stelling "Ik maak me vaak zorgen over geld" (vijfpuntsschaal 'helemaal oneens' – 'helemaal eens', en 'weet niet/geen antwoord'). In de analyse laten we 'weet niet/geen antwoord' buiten beschouwing, waardoor we tussen 1.357 en 1.388 observaties overhouden.

De woonquote, het aandeel van het inkomen dat naar de woonlasten gaat, is hoger voor huurders dan voor huiseigenaren.

Omdat informatie over de hoogte van de huur of hypotheek niet beschikbaar is, gebruiken we informatie over het type huis om het verband tussen het type huis – en de daarbij horende woonlasten – en de financiële problemen uit elkaar te halen. Ook houden we rekening met de volgende demografische en sociaal-economische kenmerken van respondenten: leeftijd, hoogte huishoudinkomen (in vier categorieën: rond modaal (tussen de 36.500 en 43.500 euro), beneden modaal, boven modaal, en 'weet niet/geen antwoord'), belangrijkste inkomstenbron, opleidingsniveau, stedelijkheid, geslacht, het wel of niet hebben van een partner, en het wel of niet hebben van kinderen. Tegelijkertijd controleren we voor veranderingen in het huishoudinkomen en de financiële situatie in de afgelopen twaalf maanden door het gemiddelde van beide stellingen te nemen (allebei vijfpuntsschaal plus 'weet niet/geen antwoord', Cronbach's $\alpha = 0,82$).

Daarnaast houden we rekening met de impulsiviteit van respondenten, als het gemiddelde van hun antwoorden op de stellingen als 'Ik koop vaak dingen impulsief', 'Ik kom geld tekort omdat ik te veel uitgeef' en 'Ik heb de neiging dingen te kopen, zelfs als ik ze niet echt kan betalen' (alle drie elfpuntsschaal plus 'weet niet/geen antwoord', Cronbach's $\alpha = 0,83$). Tot slot nemen we in de regressie-analyses de vraag mee of respondenten de afgelopen twaalf maanden een huis hebben gekocht, omdat dit tijdelijk dubbele woonlasten kan betekenen.

Causaliteit is met ons onderzoek niet vast te stellen, en valt een selectie-effect niet uit te sluiten – bijvoorbeeld doordat huurders zonder financiële problemen gemakkelijker doorstromen naar een koopwoning.

Huurders zien hun woonlasten vaker stijgen

Figuur 1 toont dat huurders een financiële achterstand hebben. Een mogelijke verklaring daarvoor is dat zij gemiddeld een hogere woonquote hebben dan huiseigenaren doordat hun woonlasten vrijwel jaarlijks geïndexeerd worden. Huurders in de gereguleerde sector geven zes keer zo vaak als huiseigenaren aan dat hun uitgaven aan huur of hypotheek de afgelopen twaalf maanden zijn gestegen. Huurders in de vrije sector geven dit zelfs negen keer zo vaak aan als huiseigenaren. Uiteraard kunnen de lasten van huiseigenaren ook toenemen, maar zij geven juist vaker aan dat hun uitgaven zijn gedaald. Huiseigenaren die de afgelopen twaalf maanden extra hebben afgelost, of hun hypotheek hebben overgesloten, geven vaker aan dat hun uitgaven aan de hypotheek gedaald zijn. Verder kan meespelen – hoewel we dat niet hebben uitgevraagd – dat de sterk stijgende huizenprijzen de *loan-to-value*-verhouding verbeteren, waar vaak een hypotheekrentekorting tegenover staat.

Roodstand en te laat betaalde rekeningen

Tabel 1 toont de uitkomsten van de (geordende) logistische regressie-analyses, uitgedrukt in *odds ratios*. Een odds ratio toont de kans dat de afhankelijke variabele zich wijzigt door een verandering van één categorie in de onafhankelijke variabele – in dit geval het type huis. Een koopwoning is hierbij telkens de referentiecategorie. Een odds ratio tussen 0 en 1 betekent dat huurders een kleinere kans hebben dan huiseigenaren om hoger te scoren op de afhankelijke variabele; boven de 1 hebben huurders juist een grotere kans dan huiseigenaren om hoger te scoren op de afhankelijke variabele.

Huurders hebben een significant kleinere kans dan huiseigenaren om in de afgelopen twaalf maanden regelmatig geld te hebben overgehouden. De kans is daarentegen significant groter dat ze spaargeld hebben moeten gebruiken voor de vaste lasten of dagelijkse uitgaven, dat ze rekeningen te laat hebben betaald of rood hebben gestaan vanwege geldgebrek.

De verwachtingen van respondenten voor de komende twaalf maanden laten vergelijkbare uitkomsten zien. Huurders hebben een significant kleinere kans te verwachten dat zij regelmatig geld zullen overhouden. En de kans is juist groter dat ze voorzien hun spaargeld te moeten gebruiken voor de dagelijkse uitgaven of vaste lasten, en rood zullen staan vanwege geldgebrek, en rekeningen te laat zullen gaan betalen vanwege datzelfde geldgebrek.

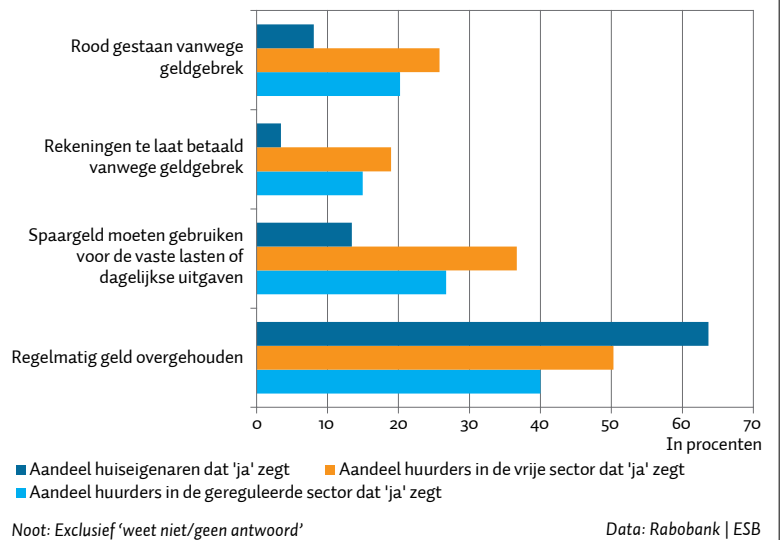
Tot slot is de kans voor huurders groter dan voor huiseigenaren dat ze zich vaak zorgen maken over geld. In geen van de analyses zien we significante verschillen tussen huurders in de gereguleerde en huurders in de vrije sector.

Discussie

Alle huurders, ook die in de vrije sector zijn financieel kwetsbaarder dan huiseigenaren. Deze bevinding is in lijn met onderzoek van het Planbureau voor de Leefomgeving naar betaalarisico's, waarbij er rekening is gehouden met de

Huurders hebben vaker achterstand

FIGUUR 1

De kans dat huurders hoger scoren op de afhankelijke variabele dan huiseigenaren¹

TABEL 1

	Gereguleerde huur	Vrije huur
Afgelopen twaalf maanden...		
Regelmatig geld overgehouden	0,50***	0,41***
Spaargeld moeten gebruiken voor de vaste lasten of dagelijkse uitgaven	2,07***	3,82***
Rekeningen te laat betaald vanwege geldgebrek	5,13***	5,91***
Rood gestaan vanwege geldgebrek	2,85***	4,18***
Komende twaalf maanden...		
Regelmatig geld overhouden	0,61***	0,64**
Spaargeld moeten gebruiken voor de vaste lasten of dagelijkse uitgaven	1,51***	1,98**
Rekeningen te laat betalen vanwege geldgebrek	1,65***	1,98**
Rood staan vanwege geldgebrek	1,70***	2,58***
Ik maak me vaak zorgen over geld	1,52***	1,81**

¹ Na controle voor demografische kenmerken
Noot: **/** Significat op respectievelijk vijf- of eenprocentniveau | Data: Rabobank | ESB

hoogte van de woonlasten (PBL, 2020). De uitkomsten van onze studie kunnen erop wijzen dat de verhouding tussen de huren en inkomens knelt. Intussen wijkt een groeiende groep Nederlanders noodgedwongen uit naar de huursector, omdat een koopwoning door de stijgende huizenprijzen steeds verder uit het zicht raakt.

Literatuur

Aalders, R., S. Hardeman, O. Raspe et al. (2021) *Laat herstel brede welvaart niet weer tien jaar duren*. Rabobank Special, 27 maart. Te vinden op economie.rabobank.com.

Hochstenbach, C. en R. Arundel (2021) *The unequal geography of declining young adult homeownership: divides across age, class, and space*. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 45, 464–482.

I&O Research (2020) *Onderzoek woningmarkt, huren en huurverhoging*. Rapport I&O Research in opdracht van SP, 18 augustus.

Ministerie van BZK (2019) *Ruimte voor wonen: de resultaten van het WoON2018 (interactief)*. Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, te vinden op www.woononderzoek.nl.

PBL (2020) *Betaalarisico's wonen*. PBL Indicatoren, te vinden op themasites.pbl.nl.

Prins, C. en N. Vrieselaar (2019) *Huurders hebben meer moeite met sparen*. *ESB*, 104(4779), 534–535.

Inkomenspositie partners steeds vaker vergelijkbaar

Als mensen vaker een partner vinden met een vergelijkbaar inkomen, kan dit bijdragen aan de inkomensongelijkheid tussen huishoudens. Hoe heeft de relatie tussen inkomen van partners zich ontwikkeld de afgelopen veertig jaar?

IN HET KORT

- In tegenstelling tot veertig jaar geleden, is er tegenwoordig een duidelijk positief verband tussen het inkomen van partners.
- Het is de vraag in hoeverre deze ontwikkeling de inkomensongelijkheid tussen huishoudens heeft vergroot.

HEIKE VETHAAK

Promovendus aan de Universiteit Leiden (UL)

JIM BEEN

Universitair docent aan de UL

EGBERT JONGEN

Programmaleider arbeid bij het CPB en universitair hoofd-docent aan de UL

Wang et al. (2014) laten zien dat in de meeste OESO-landen de ongelijkheid van het primaire inkomen op huishoudniveau is toegenomen tussen 1985 en 2005, en dat geldt ook voor Nederland. In een recente samenwerking van de Universiteit Leiden met het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) wordt deze trend bevestigd met recent herziene inkomensstatistieken van het CBS voor de periode 1977–2019 (Caminada et al., 2021). Deze data bieden een unieke mogelijkheid om langetermijntrends in inkomensongelijkheid te analyseren.

Ondanks de aanzienlijke interesse voor het thema inkomensongelijkheid is het onderzoek ernaar voorsnog grotendeels gefocust op de rol van uitkeringen en belastingen (Caminada et al., 2017). Tot dusver is onderbelicht in welke mate sociale determinanten, zoals partnerkeuze, een rol spelen bij de inkomensongelijkheid in Nederland.

Volgens de internationale literatuur kan *assortative mating* oftewel ‘*assortatieve paring*’ – waarbij er sprake is van een positieve correlatie tussen het inkomen van partners – een verklarende factor zijn voor de inkomensongelijkheid tussen huishoudens (Eika et al., 2019; Frémeaux en Lefranc, 2020; Greenwood et al., 2014). Uit onderzoek in andere westerse landen blijkt dat de positieve relatie tussen het inkomen van partners toeneemt, waarbij dit met name optreedt aan de bovenkant van de inkomensverdeling (Chiappori et al., 2020). Daarmee is de toename van huishoudens met twee hoge inkomens een factor die bijdraagt aan de toename van de inkomensongelijkheid.

In Nederland is deze relatie tussen het inkomen van partners voorsnog een ‘blinde vlek’ in het academisch onderzoek, en ook voor beleid. In deze bijdrage bestuderen wij daarom de relatie tussen het inkomen van partners in Nederland over een tijdsbestek van veertig jaar.

Methode

In onze analyse maken we gebruik van de herziene inkomensstatistieken voor Nederland van 1977–2019. De revisie van de inkomensstatistieken uit 1977–2011 (Caminada et al., 2021) heeft ervoor gezorgd dat de inkomensstatistieken beter aansluiten bij de integrale bestanden vanaf 2011. Daarbij zijn onder andere de breuken in 2000 en 2011 verkleind, wat belangrijk is voor onderzoek naar ontwikkelingen over de tijd.

Deze data maken het mogelijk om gedurende een lange periode partners binnen een huishouden te volgen, en zo hun persoonlijke inkomen te kunnen observeren. We beperken ons daarbij tot man-vrouwstellen. Stellen van hetzelfde geslacht laten we in deze analyse buiten beschouwing, aangezien de partners hierbij niet volgens dezelfde methode zijn in te delen. Ook kijken we alleen naar partners die beiden op de arbeidsmarkt participeren.

We bepalen voor de mannen en vrouwen bij man-vrouwstellen de positie of rang in de geslachtsspecifieke inkomensverdeling. We gebruiken daarbij de positie van het inkomen in de verdeling, en niet het inkomen zelf, om te voorkomen dat onze resultaten beïnvloed worden door verschillende trends in de inkomens en arbeidsparticipatie van mannen en vrouwen, zoals de stijgende arbeidsparticipatie van vrouwen en de dalende loonkloof tussen mannen en vrouwen (Albrecht et al., 2004; CBS, 2020).

Vergelijkbaar met de methode in Fagereng et al. (2021) zetten we vervolgens de individuen op volgorde van hun positie in de geslachtsspecifieke inkomensverdeling. Daarna kijken we wat de gemiddelde inkomenspositie is van de partners.

Ter illustratie: op de horizontale as in figuur 1a staan de mannen op volgorde van hun positie in de inkomenspositie van alle mannen. Op de verticale as in figuur 1b staat de gemiddelde positie van de vrouwelijke partner in de inkomenspositie van alle vrouwen. Wanneer er sprake is van een positieve relatie tussen het inkomen van de partners, dan is er sprake van een stijgende lijn. Wanneer er geen relatie is tussen de inkomensposities van partners, dan resulteert dat in een horizontale lijn.

Resultaten

Figuur 1 toont de resultaten voor de relatie tussen de inkomens uit werk (de som van het inkomen uit arbeid en winst) van partners in 1977 en 2019.

Het eerste wat opvalt is dat er, voor zowel mannen als vrouwen, sprake is van weliswaar een grillig maar niet een duidelijk stijgend of dalend patroon in 1977. Het grillige patroon is het resultaat van het gebruik van een representa-

tieve steekproef van ongeveer één procent van de bevolking (het Inkomenspanelonderzoek, IPO).

In 1977 was er nog vrijwel geen sprake van een relatie tussen het inkomen van de man en de vrouw, met wellicht enige positieve matching op basis van inkomens bovenaan in de top van de inkomensverdeling. In 2019 zien we voor mannen een (nagenoeg) lineair positief verband tussen de positie in de inkomensverdeling van de man en zijn partner (figuur 1a). Dit betekent dat het inkomen van de partner een rol speelt in de partnerkeuze van mannen met zowel een lagere positie in de inkomensverdeling als een hogere positie in de inkomensverdeling. Dit heeft als resultaat dat de partners van mannen in het 95e percentiel gemiddeld genomen een positie in de vrouwspecifieke inkomensverdeling hebben die vijftien percentielen hoger is dan die van de partners van mannen in het 5e percentiel.

Ditzelfde verschil zien we terug bij de partners van vrouwen (figuur 1b); er is ongeveer vijftien percentielen verschil in de man-specifieke inkomensverdeling voor de partners van vrouwen in het 95e en 5e percentiel. In tegenstelling tot mannen, is de relatie met het inkomen van de partner beduidend sterker bij vrouwen in de hoogste inkomensdecielen. Wanneer we kijken naar een aantal tussenliggende jaren (1990, 2000, en 2010), lijkt er sprake te zijn van een geleidelijke ontwikkeling in de laatste veertig jaar (deze uitkomsten zijn op verzoek verkrijgbaar).

Discussie

Mensen met een gelijk inkomen zoeken elkaar steeds vaker op als partner. Terwijl er in 1977 nog vrijwel geen relatie was tussen de inkomens van partner binnen stellen, bestaat er tegenwoordig een positieve relatie, waarbij mannen met een laag inkomen steeds vaker een vrouw met een laag inkomen hebben, en mannen met een hoog inkomen steeds vaker een vrouw met een hoog inkomen.

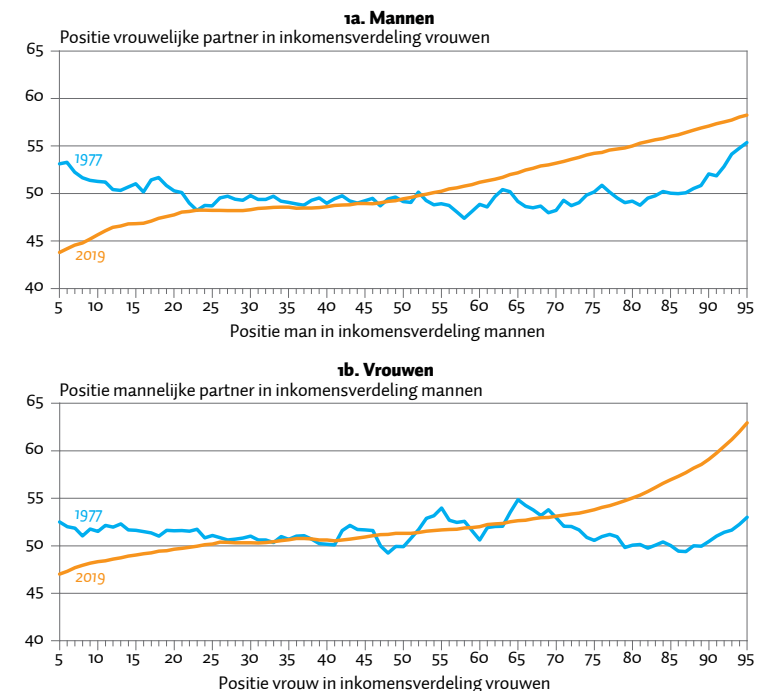
Het is waarschijnlijk dat deze ontwikkeling heeft bijgedragen aan de stijgende inkomensongelijkheid. Nader onderzoek is nodig om de precieze bijdrage aan de gestegen ongelijkheid te bepalen.

Tevens is nader onderzoek gewenst naar de sociaal-economische determinanten van de positieve relatie tussen het inkomen van partners, zoals de toename in het opleidingsniveau en de arbeidsparticipatie van vrouwen (Christiansen et al., 2016; CPB, 2018; Euwals et al., 2011). Deze positieve relatie zou mogelijkster nog sterker zijn wanneer we rekening zouden houden met non-participatie op de arbeidsmarkt door een positieve selectie in participatie (Been et al., 2021).

Onze resultaten zijn relevant voor de discussie over het fiscaal stimuleren van tweeverdieners. De afgelopen twee decennia zijn de belastingkortingen en de kinderopvangtoeslag voor tweeverdieners verhoogd, en is de belastingkorting voor eenverdieners verlaagd. Dit heeft de gemiddelde druk voor tweeverdieners verminderd, met name voor tweeverdieners waarbij de tweede verdiener een relatief grote bijdrage levert aan het gezinsinkomen, en heeft de gemiddelde druk voor eenverdieners verhoogd (Jongen et al., 2018). Hierdoor neemt de inkomensongelijkheid tussen huishoudens verder toe, zeker als hogere inkomens vaker met elkaar een stel vormen.

De relatie tussen het inkomen van mannen en vrouwen in 1977 en 2019

FIGUUR 1

Noot: De inkomensgegevens voor 2019 zijn voorlopig van aard. De gemiddelde inkomenspositie is berekend voor een vijf procentpunt voortschrijdend gemiddelde. De uitschieters in de eerste en laatste vijf percentielen sluiten we uit van de analyse.

Data: IPO & CBS | ESB

Literatuur

- Albrecht, J.W., A. van Vuuren en S. Vroman (2004) *Decomposing the gender wage gap in the Netherlands with sample selection adjustments*. IZA Discussion Paper, 1400.
- Been, J., M. Knoef en H. Vethaak (2021) *A panel data sample selection model with semi-continuous labor supply and non-parametric unobserved heterogeneity in earnings: an application to the part-time earnings penalty*. Paper presentatie bij The Netspar Pension Day, 14 oktober, Utrecht. Te vinden op netspar.nl.
- Caminada, K., K.P. Goudswaard en J. Been (2017) *Neemt de inkomensongelijkheid in Nederland toe?* In: K. Chkalova, J. van Genabeek, J. Sanders en W. Smits (red.), *Dynamiek op de Nederlandse arbeidsmarkt; de focus op ongelijkheid*. Den Haag: CBS/TNO, p. 85–100.
- Caminada, K., E. Jongen, W. Bos et al. (2021) *Inkomen verdeeld, trends 1977–2019*. Centraal Bureau voor de Statistiek en Universiteit Leiden.
- CBS (2020) *De arbeidsmarkt in cijfers 2019*. CBS Webpublicatie. Te vinden op longreads.cbs.nl.
- Chiappori, P.-A., M. Costa Dias en C. Meghir (2020) *Changes in assortative matching: theory and evidence for the US*. NBER Working Paper, 26932.
- Christiansen, L., H. Lin, J. Pereira et al. (2016) *Individual choice or policies? Drivers of female employment in Europe*. IMF Working Paper, WP/16/49.
- CPB (2018) *Arbeidsparticipatie*. CPB Notitie, 20 december.
- Eika, L., M. Mogstad en B. Zafar (2019) *Educational assortative mating and household income inequality*. *Journal of Political Economy*, 127(6), 2795–2835.
- Euwals, R., M. Knoef en D. van Vuuren (2011) *The trend in female labour force participation: what can be expected for the future?* *Empirical Economics*, 40(3), 729–753.
- Fagereng, A., L. Guiso en L. Pistaferri (2021) *Wealth inequality and assortative mating*. Paper presentatie bij CEPR Micro and Macro Implications of Household Behavior and Financial Decision-Making, 23 april, Londen. Te vinden op cepr.nl.
- Frémeaux, N. en A. Lefranc (2020) *Assortative mating and earnings inequality in France*. *The Review of Income and Wealth*, 66(4), 757–783.
- Greenwood, J., N. Guner, G. Kocharkov en C. Santos (2014) *Marry your like: assortative mating and income inequality*. *The American Economic Review*, 104(5), 348–353.
- Jongen, E., H.-W. de Boer en P. Koot (2018) *Eenverdieners onder druk*. CPB Policy Brief 2018/03.
- Wang, C., K. Caminada en K. Goudswaard (2014) *Income redistribution in 20 countries over time*. *International Journal of Social Welfare*, 23(3), 262–275.

Beperkte ongelijkheid door inkomenshomogamie, maar effect kan gaan toenemen

Vroeger trouwde de tandarts met zijn assistente. Tegenwoordig vormen hogere inkomens steeds vaker onderling een paar. Hoe komt dat? En leidt die ontwikkeling tot meer inkomensongelijkheid?

IN HET KORT

- De gestegen inkomenshomogamie hangt samen met het gestegen opleidingsniveau en de arbeidsparticipatie van vrouwen.
- De inkomensongelijkheid is vooralsnog niet sterk toegenomen door de stijging in de inkomenshomogamie.
- Door de hoge inkomenshomogamie onder jongeren kan de impact op de inkomensongelijkheid in de toekomst toenemen.

RENÉ SCHULENBERG
Onderzoeker bij het
Centraal Planbureau

MANUEL BUITENHUIS
Teamcoördinator bij
het Ministerie van
Onderwijs, Cultuur
en Wetenschap

De ongelijkheid van besteedbare inkomens in Nederland ligt al twee decennia op ongeveer hetzelfde niveau. De ongelijkheid van marktinkomens is echter wel toegenomen, en vooral door AOW- en pensioenuitkeringen ongedaan gemaakt (Caminada et al., 2017). Als voornaamste oorzaken van deze stijgende ongelijkheid wordt er vaak gewezen naar de structurele veranderingen in de economie, zoals globalisering, flexibilisering en technologische vooruitgang. Ondanks dat deze factoren zeker een rol spelen, blijken demografische trends echter een grotere invloed te hebben – zoals een vergrijzende bevolking, een toegenomen aandeel hogeropgeleiden en een groter aandeel werkende vrouwen (Van den Brakel en Otten, 2017; Schulenberg en Buitenhuis, 2017).

Een andere demografische trend die mogelijk de inkomensongelijkheid beïnvloedt, is *inkomenshomogamie*: de ontwikkeling dat paren steeds vaker bestaan uit partners met een gelijk inkomen. Waar de tandarts vroeger bijvoorbeeld trouwde met zijn assistente, trouwt de tandarts tegenwoordig vaker met de advocaat, en dus met een ander hoog inkomen. Als hoge inkomens vaker onderling een paar vormen, zal de inkomensongelijkheid – die op huishoudniveau berekend wordt – toenemen.

Vethaak et al. (2021) hebben aangetoond dat er in Nederland inderdaad sprake is van toenemende inkomenshomogamie. Maar waar komt dat nu eigenlijk door? Zoeken we meer dan vroeger actief naar een gelijke partner, of is het partnersaanbod veranderd? In dit artikel kijken

we naar de mechanismen achter deze toegenomen inkomenshomogamie, zoals de ontwikkelingen in het opleidingsniveau en op de arbeidsmarkt. Ten slotte analyseren we de invloed van de toegenomen inkomenshomogamie op de inkomensongelijkheid.

Data en methode

Om de ontwikkeling van de inkomenshomogamie in beeld te brengen, is er gebruikgemaakt van het Sociaal Statistisch Bestand van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Er wordt gekeken naar de bruto-inkomens van beide partners binnen een paar, die één huishouden vormen. De selectie omvat 25- tot 65-jarigen. Jonger wordt er vaak nog gestudeerd en zijn inkomens nauwelijks representatief voor het verdienvermogen later in de carrière. Ouder zijn personen gepensioneerd en wordt het inkomen voor een belangrijk deel door de AOW bepaald.

Om inzichtelijk te maken hoe de inkomenshomogamie zich heeft ontwikkeld, zijn de mannen en vrouwen afzonderlijk verdeeld in tien gelijke inkomensgroepen, waarbij het tiende deciel de hoogste mannelijke (of vrouwelijke) inkomens vertegenwoordigt. Vervolgens is er per deciel van de mannen gekeken naar het gemiddelde inkomensdeciel van hun vrouwelijke partner. Hierbij volgen we Vethaak et al. (2021).

Inkomenshomogamie is toegenomen

Figuur 1 laat zien dat in de afgelopen veertig jaar de inkomenshomogamie voor alle leeftijdsgroepen is gestegen. Dit onderschrijft de uitkomst van Vethaak et al. (2021). Voor mannen uit de onderste vier inkomensdecielen is het gemiddelde inkomensdeciel van hun vrouw tussen 1985 en 2017 gedaald; voor mannen uit de bovenste vier inkomensdecielen is het gemiddelde inkomensdeciel van hun vrouw in diezelfde periode juist gestegen. Het gemiddelde inkomensdeciel van de vrouwen van mannen in het hoogste inkomensdeciel, tussen de 25 en 35 jaar, is bijvoorbeeld met 1,2 decielpunten gestegen. De toename is het sterkst bij de jongere leeftijdsgroepen, wat doet vermoeden dat deze trend in de toekomst verder zal toenemen.

Oorzaken

Een stijgende inkomenshomogamie kan verschillende oorzaken hebben. Om die oorzaken te onderzoeken, zoomen we in op de groep 35- tot 45-jarige mannen. Het inkomens-

niveau in die groep is hoog, over het algemeen stabiel en een betere uitdrukking van hun ontwikkeling en partnervoorkeuren dan die van de jongste leeftijdsgroepen.

Vrouw hoger opgeleide man verdient meer

Als mensen vaker een partner hebben met een gelijk opleidingsniveau, dan zal dat terugkomen in de inkomens, want mensen met een hogere opleiding hebben immers ook vaak een hoger inkomen. Figuur 2 laat zien dat bij de hogere inkomens het vooral de hoogopgeleide mannen zijn bij wie de inkomenspositie van de vrouw tussen 2003 en 2017 is verbeterd. Bij de lagere inkomens hebben met name de laagopgeleide mannen steeds vaker een vrouw die lager in het ‘inkomensgebouw’ zit. De gestegen inkomenshomogamie hangt dus samen met het toegenomen opleidingsniveau.

Vrouw van man met hoog inkomen werkt meer

De laatste decennia is de arbeidsparticipatie van vrouwen sterker is gestegen. Figuur 3 laat zien dat onder hoogopgeleide vrouwen de arbeidsparticipatie sterker is gestegen dan onder laagopgeleide vrouwen. Onder de laagste inkomens zijn laag- en middelbaaropgeleide vrouwen zelfs minder gaan werken. Dit veranderende arbeidsmarktgedrag van vrouwen heeft bijgedragen aan de toegenomen inkomenshomogamie. Hoogopgeleide vrouwen vormen immers vaker een paar met hoogopgeleide mannen, én ze verdienen meer doordat ze meer werken.

Meer hoogopgeleiden

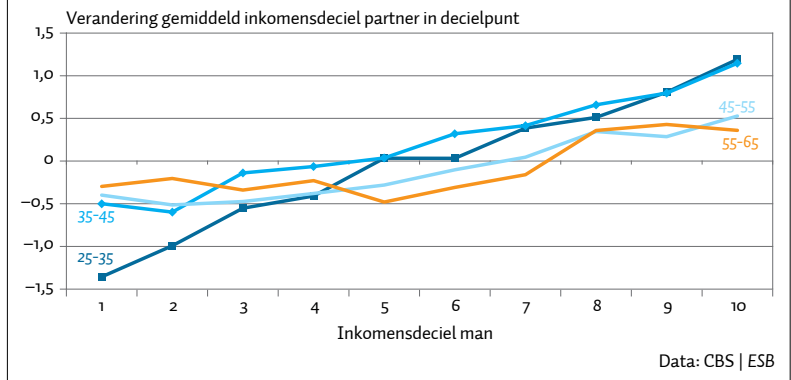
De toegenomen opleidingshomogamie komt met name doordat er meer hoogopgeleiden zijn (zoals Kalmijn en Uunk (2015) ook laten zien), en maar beperkt door de veranderende voorkeuren. Tussen 2003 en 2017 is het aandeel homogeen hoogopgeleide paren in het hoogste inkomensdecil gestegen van 50 naar 71 procent. Aan de hand van een simulatie (kader 1) vinden we dat als partners onafhankelijk van inkomen en opleidingsniveau een paar zouden vormen het aandeel homogeen opgeleide paren in het hoogste inkomensdecil gestegen zou zijn van 21 naar 43 procent (niet in tabel). Omdat het feitelijke aandeel zowel in 2003 als in 2017 hoger ligt dan het gesimuleerde aandeel, is er sprake van een voorkeur voor homogene paren.

Het verschil tussen het feitelijke aandeel en het gesimuleerde aandeel is niet toegenomen, wat betekent dat vooral het gestegen opleidingsniveau de verklaring is voor de toename in inkomenshomogamie en minder door veranderende voorkeuren. Dit geldt voor de meeste inkomensdecielen. In de decielen zes tot en met negen neemt het feitelijke aandeel homogeen hoogopgeleide koppels wel iets sneller toe dan je op grond van de simulatie zou verwachten.

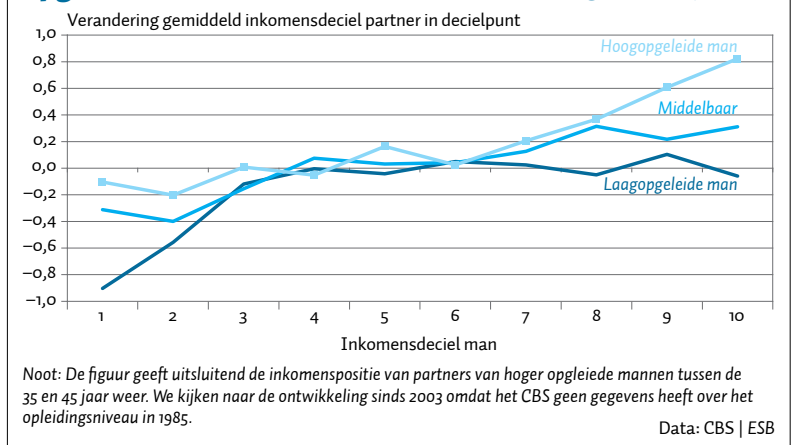
Beperkte stijging inkomensongelijkheid

Tot slot hebben we onderzocht wat de impact van de toegenomen inkomenshomogamie is op de inkomensongelijkheid. Hiervoor hebben we de feitelijke ongelijkheid – aan de hand van de Gini-coëfficiënt – vergeleken met een gesimuleerde ongelijkheid bij willekeurige paarvorming (zie kader 1 voor methode).

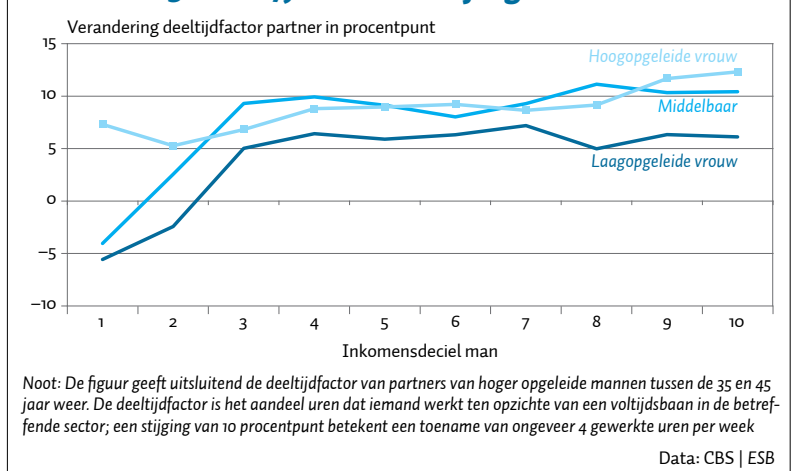
Inkomenshomogamie toegenomen tussen 1985 en 2017 FIGUUR 1

Vooral de inkomenspositie van vrouwen van hoger opgeleide mannen is verbeterd tussen 2003 en 2017 FIGUUR 2

Gewerkte uren laagopgeleide vrouw blijft achter tussen 2003 en 2017, met name bij lager inkomen man FIGUUR 3

Tabel 1 laat zien dat in 1985 de feitelijke en gesimuleerde ongelijkheid praktisch hetzelfde waren. Vrouwen vormden toen – naar inkomen – nog redelijk willekeurig een paar met mannen, wat ook blijkt uit Vethaak et al. (2021). De twee daaropvolgende metingen laten een toenemend verschil in ongelijkheid zien. Paren hebben vaker een gelijke opleiding en/of een gelijk inkomen, waardoor de feitelijke ongelijkheid sterker is dan de ongelijkheid bij

Gini-coëfficiënt bruto-inkomen bij paren tussen 25 en 65 jaar

TABEL 1

	Totale populatie			Per leeftijdsgroep			
	Feitelijk	Simulatie	Vershil	25—34	35—44	45—54	55—65
1985	0,285	0,285	-0,1%	-1,0%	-0,1%	0,6%	-0,3%
2003	0,300	0,292	2,7%	5,2%	2,8%	2,1%	1,9%
2017	0,308	0,297	3,7%	7,6%	5,6%	3,3%	1,9%

ESB

Simulatie van paarvorming

KADER 1

Om te onderzoeken in welke mate veranderende voorkeuren een rol hebben gespeeld bij de gestegen inkomenshomogamie hebben we voor 2003 en 2017 berekend welk aandeel van de Nederlandse paren in elk inkomensdecil homogeen hoogopgeleid zouden zijn – dus met twee hoogopgeleide partners – als paarvorming onafhankelijk van inkomen en opleidingsniveau zou plaatsvinden. Voor deze simulatie is in de paarvorming – op basis van revealed preferences – rekening gehouden

met voorkeuren naar leeftijd, aantal kinderen en regio, en met het verschillende aandeel hoogopgeleiden in beide jaren. Een groeiend verschil tussen het feitelijke en het gesimuleerde aandeel homogeen hoogopgeleiden zou suggereren dat Nederlanders een sterkere voorkeur hebben gekregen voor hoogopgeleide partners. Als het verschil gelijk blijft, betekent dit dat de toegenomen inkomenshomogamie vooral veroorzaakt is door het gestegen opleidingsniveau.

willekeurige matching. De stijging is met 3,7 procent wel beperkt. En dat is dus voor een deelpopulatie, aangezien gepensioneerden, de allerjongste huishoudens en alleenstaanden niet in deze berekening zijn meegenomen.

De directe invloed van homogamie op inkomensongelijkheid lijkt dus beperkt, zeker wanneer deze vergeleken wordt met de impact van een vergrijzende bevolking, een toegenomen aandeel hogeropgeleiden, en een groeiend aandeel werkende vrouwen (Van den Brakel en Otten, 2017; Schulenberg en Buitenhuis 2017).

Ongelijkheid kan wel verder toenemen

Onder jongeren is het verschil groter en meer gegroeid dan onder de ouderen. Inkomenshomogamie is onder jongere cohorten dus sterker toegenomen en dit kan de komende decennia wel leiden tot een verdere stijging van de inkomensongelijkheid.

Homogamie kan, naast deze directe impact, bovendien ook een indirecte invloed op ongelijkheid hebben, bijvoorbeeld via intergenerationele overdrachten. Kinderen met homogeen hoogopgeleide ouders hebben toegang tot verschillende vormen van persoons-, sociaal en cultureel kapitaal (SCP, 2014). Dat kan de vorm aannemen van hulp bij het huiswerk, maar ook kennis van maatschappelijke normen, en toegang tot een maatschappelijk relevant netwerk. Kinderen met homogeen laagopgeleide ouders kennen dan een relatieve achterstand. Kinderen van ouders met twee hoge inkomens, hebben ook meer toegang tot economisch kapitaal. Dat kan de vorm aannemen van betaald schaduwonderwijs, maar bijvoorbeeld ook van schenkingen en erfenissen die een aantoonbare bron zijn van ongelijkheid (Groot et al., 2019). Al deze vormen van overdracht tussen generaties kunnen op termijn het effect van homogamie op de ongelijkheid versterken. Zo zien we nu al dat de intergenerationele inkomensmobiliteit onder druk staat. Een rela-

tief groot deel van kinderen uit de armste milieus blijft in de onderste inkomensgroepen hangen (Gielen en Van Kippersluis, 2021; Janssen et al., 2018). Dat kan verder dalen door de gevolgen van toenemende inkomenshomogamie.

Beleidsimplicaties

Primaire inkomensongelijkheid wordt voor een groot deel bepaald door demografische processen waar de overheid niets aan kan of wil doen. Voorbeelden zijn het stijgende opleidingsniveau van Nederlanders en de stijgende arbeidsparticipatie van vrouwen, die beide over het algemeen positief worden gewaardeerd – maar wel leiden tot meer inkomensongelijkheid. De invloed van dit soort demografische processen plaatst een beperking op de mate waarin de primaire inkomensongelijkheid maakbaar is.

Als politici desondanks de impact van homogamie op ongelijkheid willen beperken, kan er gedacht worden aan maatregelen die de kanselijkheid van kinderen bevorderen. Dit kan bijvoorbeeld beïnvloed worden via het onderwijs. Denk aan extra investeringen in leerlingen die weinig kansen hebben, de mogelijkheid vereenvoudigen tot het stapelen van opleidingen. Of aan het aanbieden van (meerjarige) brede brugklassen. Zie voor een uitgebreid overzicht van mogelijkheden om de kanselijkheid te bevorderen bijvoorbeeld de *Ideeënkaart kanselijkheid in het onderwijs* (VO-raad, 2016) of de Kamerbrief *Bevordering kanselijkheid in het onderwijs* (Tweede Kamer, 2019).

Daarnaast kan er ook gedacht worden aan maatregelen waarbij (een deel van de) herverdeling plaatsvindt op het niveau van het huishouden. Het heffen van een deel van de inkomstenbelasting – die nu vooral op individueel niveau geheven wordt – op huishoudniveau is mogelijk een kansrijke maatregel. Dit kan echter wel negatief uitpakken voor bijvoorbeeld de arbeidsparticipatie of de zorgverdeling binnen het huishouden, wat mogelijk niet opweegt tegen de eventuele voordelen van zo'n maatregel.

Literatuur

- Brakel, M. van den, en F. Otten (2017) Door crisis en vergrijzing stijgt ongelijkheid in primair inkomen. ESB, 102(4756), 579–582.
- Caminada, K., K.P. Goudswaard en J. Been (2017) Neemt de inkomensongelijkheid in Nederland toe? In: K. Chkalova, J. van Genabeek, J. Sanders en W. Smits (red.), *Dynamiek op de Nederlandse arbeidsmarkt: de focus op ongelijkheid*. Den Haag: CBS, p. 85–100.
- Gielen, A. en H. van Kippersluis (2021) Nederland verloor tijdens de vorige crisis koppositie inkomensmobiliteit. ESB, 106(4793), 48–50.
- Groot, S., M. Lever en J. Möhlmann (2019) *Effect van erfenissen en schenkingen op vermogensongelijkheid en de rol van belastingen*. CPB Notitie, december.
- Janssen, P., R. Schulenberg, D. van Vuuren en M. Buitenhuis (2018) Kinderen overtreffen hun ouders minder vaak in inkomen. ESB, 103(4765), 392–395.
- Kalmijn, M. en W. Uunk (2015) Opleidingshomogamie in Nederland revisited: stabiliteit of toenemende segmentatie op de huwelijksmarkt? *Mens & Maatschappij*, 90(4), 379–404.
- Schulenberg, R. en M. Buitenhuis (2017) Oorzaken van de toename in de primaire inkomensongelijkheid. ESB, 102(4756), 583–586.
- SCP (2014) *Vershil in Nederland: Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Tweede Kamer (2019) *Bevordering kanselijkheid in het onderwijs*. Kamerbrief, 1474648.
- Vethaak, H., J. Been en E. Jongen (2021) Inkomenspositie partners steeds vaker vergelijkbaar. ESB, 106(4802), 462–463.
- VO-raad (2016) *Ideeënkaart kanselijkheid in het onderwijs*. Te vinden op www.vo-raad.nl.

Effect beleid op koopkracht tien keer kleiner dan effect lonen en omstandigheden

Tijdens Prinsjesdag is er altijd veel aandacht voor de ontwikkeling van de koopkracht van huishoudens. De statische plaatjes die hierbij centraal staan brengen de invloed van beleid goed in kaart, maar gaan voorbij aan veranderingen in persoonlijke omstandigheden van mensen. Een microdata-analyse brengt in kaart hoe belangrijk deze persoonlijke omstandigheden zijn.

IN HET KORT

- Verschillen in de loonontwikkeling tussen mensen zijn de belangrijkste factor voor de spreiding van de koopkrachtontwikkeling.
- Daarnaast veranderen bij ongeveer een kwart van de volwassenen in Nederland in een jaar de persoonlijke omstandigheden.
- Als de omstandigheden veranderen neemt de spreiding van de koopkrachtontwikkeling nog met een factor anderhalf toe.

JESPER DE GROOTE

Beleidsmedewerker bij het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid

Al sinds 2014 tonen de koopkrachtplaatjes voor de meeste groepen een positief beeld. Dit toont aan dat de macro-economische omstandigheden en het overheidsbeleid er samen voor zorgen dat de gemiddelde Nederlander meer te besteden heeft.

Toch heerst er onder een deel van de Nederlandse bevolking een aanzienlijk onbehagen, een gevoel dat hun welvaart niet of nauwelijks stijgt – ondanks dat de economie goed draait (Van Dijk et al., 2018). Dit vraagstuk kent

vele invalshoeken, bijvoorbeeld of het de lonen zijn die achterblijven (Theys et al., 2021), of dat de toekomstverwachtingen afnemen en het gevoel van grip dat mensen hebben minder wordt (Phlippen, 2019).

Een daarbij vaak onderbelichte invalshoek is de dynamiek die onder de statische koopkrachtplaatjes schuilgaat, zie kader 1. In 2014 al toonde het Centraal Planbureau (Gielen en Wilkens, 2014) dat veranderingen van persoonlijke omstandigheden tot grote uitschieters bij de dynamische koopkracht kunnen leiden.

In dit artikel vergelijk ik de verschillen tussen de statische koopkrachtplaatjes waar het beleid zich op baseert, en de daadwerkelijke dynamische koopkrachtontwikkeling van alle Nederlandse huishoudens op basis van niet-openbare microdata van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Hierbij staat de spreiding in de koopkrachtontwikkeling centraal, omdat er door uitschieters naar beneden ook bij een goed draaiende economie in de praktijk meer mensen in koopkracht op achteruit dan de statische koopkrachtplaatjes laten zien. Ik onderzoek daarbij de invloed van persoonlijke omstandigheden en de loonontwikkeling.

Veel persoonlijke veranderingen

Microdata brengt in beeld in welke mate drie verschillende persoonlijke veranderingen – verandering in huishoudenssamenstelling, verandering in voornaamste inkomensbron, en verandering in woonsituatie – invloed hebben op de koopkrachtontwikkeling van volwassen Nederlanders. Bij de huishoudenssamenstelling wordt er onderscheid gemaakt tussen alleenstaanden, paren met en zonder kinderen, eenoudergezinnen en overige huishoudens, zie tabel 1. Daarnaast wordt gekeken naar gezinsgrootte, zodat er onderscheid gemaakt kan worden tussen het aantal kinderen in het huishouden.

Inkomensbron is onder te verdelen in loondienst, pensioenen, verscheidene uitkeringen, winst uit eigen onderneming en studiefinanciering (slechts 400.000 volwassenen hebben geen waargenomen inkomen). Bij inkomensbron wordt tevens gekeken naar de *sector* waarin de persoon actief is, waardoor er nagegaan kan worden of iemand van baan is veranderd. Met de beschikbare data is niet na te trekken of iemand bij dezelfde werkgever een andere functie heeft gekregen, of dat deze persoon in dezelfde sector bij een andere werkgever aan de slag is gegaan – waardoor een deel van de dynamiek verborgen blijft.

Statische en dynamische koopkracht

KADER 1

Statische koopkrachtplaatjes brengen de effecten van beleid op de koopkracht (de maatstaf die aangeeft hoeveel huishoudens met hun inkomen kunnen kopen) van verschillende groepen in beeld en nemen daarbij de macro-economische ontwikkeling mee. Ze worden jaarlijks geraamd door het Centraal Planbureau en het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Ze zijn statisch omdat in de raming de persoonlijke omstandigheden zoals de huishoudenssamenstelling of de arbeidsmarktstatus onveranderd blijven. Deze modellering geeft een goed beeld van de effecten van de algemene economische ontwikkeling, en van het beleid op de

koopkrachtontwikkeling van de verschillende groepen huishoudens. Maar wanneer persoonlijke omstandigheden wijzigen, is de koopkrachtraming geen goede voorspeller van de daadwerkelijke koopkrachtontwikkeling van huishoudens. Jaarlijks brengt het Centraal Bureau voor de Statistiek daarom ook de dynamische koopkrachtontwikkeling in beeld, waarin de belangrijke veranderingen binnen een huishouden wél worden meegenomen. De dynamische koopkrachtontwikkeling kan enkel terugblikkend worden vastgesteld, de hoge variatie in de verandering van persoonlijke omstandigheden maakt dat deze niet goed te ramen zijn.

Personen met verandering in omstandigheden

TABEL 1

Aandeel in procenten	2011–2012	2018–2019
Huishoudenssamenstelling (alleenstaanden, paren zonder kinderen, paren met kinderen, eenoudergezin, overig)		
Verandering, inclusief aantal personen	12,7	12,5
Verandering, exclusief aantal personen	9,0	9,2
Inkomensbron (loondienst, zelfstandig ondernemer, uitkering, pensioen, studiefinanciering, geen)		
Verandering, inclusief verandering sector	11,2	10,8
Verandering, exclusief verandering sector	7,5	6,7
Woonsituatie (koop, huur met subsidie, huur zonder subsidie)		
Verandering	5,2	5,5
Verandering huishoudenssamenstelling, inkomensbron of woonsituatie¹	24,5	24,1

¹ De afzonderlijke categorieën tellen op tot meer dan het totaal omdat er bij sommige personen meerdere veranderingen zijn

Data: CBS | ESB

zowel in 2018 als 2019 in Nederland woonden, blijkt dat bij ongeveer een op de acht volwassenen de gezinssituatie veranderde, bij een op de negen de inkomensbron, en bij een op de achttien de woonsituatie. In totaal veranderen voor bijna een kwart van de volwassenen de persoonlijke omstandigheden, zie tabel 1. Sommige veranderingen gaan relatief vaak samen, zoals een verandering van de gezinssituatie en van inkomensbron.

Dynamische koopkrachtveranderingen

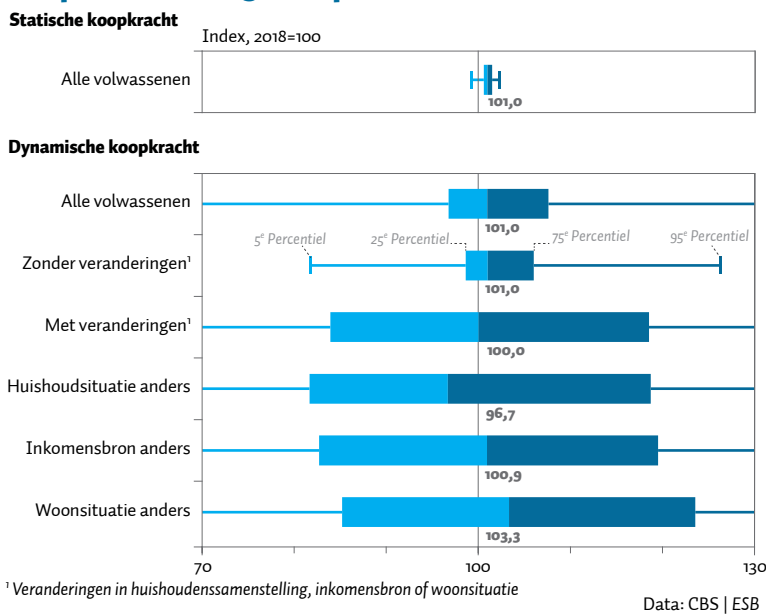
Voor de verandering van de dynamische koopkracht maak ik gebruik van het besteedbaar inkomen, waarin naast het bruto-inkomen ook beleid in de vorm van (veranderingen van) toeslagen, belastingtarieven en heffingskortingen is meegenomen. Het besteedbaar inkomen heb ik vervolgens gecorrigeerd voor de grootte en samenstelling van het huishouden, waardoor de ontwikkeling van het besteedbaar inkomen kan worden vergeleken met mensen bij wie de gezinssituatie verandert. Dit zogeheten *gestandaardiseerd besteedbaar inkomen* heb ik tot slot gecorrigeerd voor inflatie.

De stijging van de mediane dynamische koopkracht is vergelijkbaar met die van de statische koopkracht (in 2019 beide 1,0 procent). De spreiding van de dynamische koopkracht is echter veel groter, zie figuur 1. Waar bij de statische koopkracht de helft van de huishoudens een stijging van tussen 0,6 en 1,5 procent tegemoet kon zien (een verschil van 0,9 procentpunt), is de spreiding bij de dynamische berekeningen ruim een factor tien groter. Voor de helft van de huishoudens ligt de koopkrachtverandering tussen -3,2 en +7,6 procent (een verschil van 10,8 procentpunt).

Deze grote spreiding komt voor een deel door de veranderingen in persoonlijke omstandigheden. In de groep waarbij de omstandigheden veranderen, neemt de koopkracht bij het onderste kwart met ruim zestien procent af, terwijl de koopkracht bij het bovenste kwart met meer dan achttien procent toeneemt. Veranderingen in persoonlijke omstandigheden vergroten de spreiding van de dynamische koopkracht voor de hele bevolking met ongeveer een factor anderhalf. Toch is ook de spreiding bij de groep zonder veranderingen in de persoonlijke omstandigheden nog bijna een factor tien hoger dan bij de statische koopkracht.

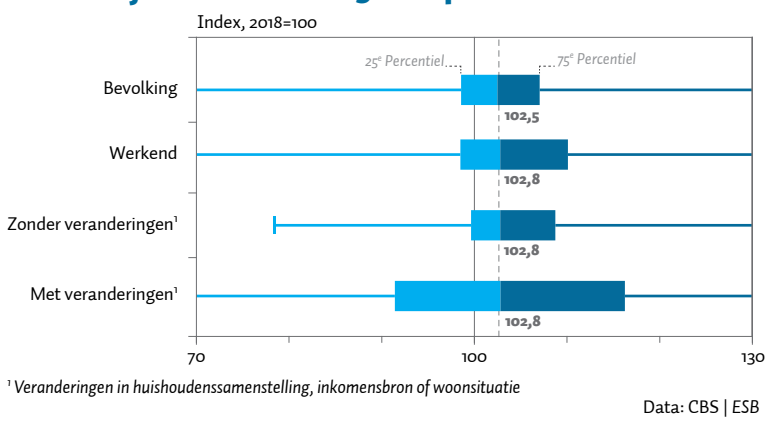
Koopkracht in 2019 ten opzichte van 2018

FIGUUR 1

Persoonlijk inkomen in 2019 ten opzichte van 2018

FIGUUR 2

Tot slot wordt er bij woonsituatie onderscheid gemaakt tussen koop- en huurwoningen. Bij huurwoningen wordt tevens gekeken of er sprake is van huurtoeslag.

Op basis van 11,7 miljoen volwassenen (in de analyse is niet gelet op het inkomen van inwonende kinderen), die

Loonontwikkeling verklaart spreiding

De loonontwikkeling verklaart voor een belangrijk deel de spreiding van de dynamische koopkracht. In de koopkrachtmodellen wordt er uitgegaan van de gemiddelde nominale contractloonsstijging, die in 2019 2,5 procent was. Dit komt goed overeen met de waargenomen mediane stijging van het persoonlijk inkomen, zie figuur 2. De mediane stijging van het persoonlijk inkomen van werkkenden is iets hoger (2,8 procent) dan dat van de gehele bevolking (2,5 procent), en dit zou onder andere kunnen komen door incidentele loonsstijgingen (CBS, 2019). Deze mediane stijging is hetzelfde voor werkkenden met en zonder veranderingen in hun levensomstandigheden.

De koopkrachtmodellen laten de spreiding in de loonontwikkeling echter buiten beschouwing. Bij de middelste helft van de werkkenden ligt de verandering van het primair persoonlijk inkomen tussen de -1,6 procent (het 25e per-

centiel) en +10 procent (het 75e percentiel). Voor de groep zonder veranderingen in hun levensomstandigheden is dit -0,4 en +9,1 procent en voor de groep met is dit -8,6 en +16 procent.

Invloed van conjunctuur

De spreiding in de dynamische koopkracht is duidelijk groter dan die van de statische koopkracht, onder andere door veranderingen in de persoonlijke omstandigheden. De invloed van de conjunctuur blijkt daarbij beperkt. De conjunctuur is niet, of slechts in zeer beperkte mate, van invloed op veranderingen in persoonlijke omstandigheden. Het aandeel personen met veranderingen van huishoudenssamenstelling, inkomensbron of woonsituatie was tijdens laagconjunctuur, in 2011–2012, nagenoeg hetzelfde was als tijdens hoogconjunctuur, in 2018–2019. De grootste verandering is nog waar te nemen bij de inkomensbron; in de laagconjunctuur veranderden er iets meer mensen van inkomensbron.

Wel hebben in tijden van crisis de mensen bij wie de persoonlijke omstandigheden veranderden grotere klappen gekregen dan in tijden van hoogconjunctuur, zie tabel 2. De mediane koopkrachtontwikkeling in 2011–2012 was duidelijk negatief, met een mediaan van -1,0 procent, ten opzichte van een mediaan van +1,0 procent in 2018–2019. De dynamische koopkracht was in 2011–2012 iets negatiever dan de statische (-1,3 procent), met name omdat de groepen met veranderingen in de persoonlijke omstandigheden er veel negatiever uitspringen dan in 2018–2019 (-4,4 procent om +0,0 procent). Wel was de spreiding van de koopkrachtontwikkeling (de interkwartielafstand, ofwel het 75e percentiel minus het 25e percentiel) toen lager (30,3 om 34,6 procent), omdat de positieve uitschieters kleiner waren.

De loonontwikkeling bleef in 2011–2012 ook achter ten opzichte van 2018–2019, zie tabel 3. De negatieve koopkrachtontwikkeling in 2011–2012 hangt daar dan ook nauw mee samen. Vergeleken met 2018–2019 laat de ontwikkeling van het persoonlijk inkomen in 2011–2012 een gevarieerder beeld zien. Waar mensen zonder veranderingen in levensomstandigheden er met 1,7 procent op vooruitgingen, gingen mensen met veranderingen in levensomstandigheden er slechts met 0,5 procent op vooruit, terwijl beide percentages in 2018–2019 nog hetzelfde waren. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat meer mensen met veranderingen in persoonlijke omstandigheden in 2011–2012 ontslagen werden, dan dat er werk wisten te vinden.

Conclusie

De statische koopkrachtplaatjes zijn nuttig om het beleids-effect op koopkracht te analyseren, maar ze zijn niet geschikt om de individuele koopkrachtontwikkeling van huishoudens te voorspellen: de spreiding van de verandering in koopkracht die huishoudens ervaren, wordt met ruim een factor tien onderschat. Belangrijke reden voor die onderschatting is het niet meenemen van veranderingen in huishoudenssamenstelling, inkomensbron of woonsituatie in de statische ontwikkeling. Deze veranderingen treden jaarlijks bij bijna een kwart van de bevolking op.

Koopkrachtverandering

TABEL 2

In procenten	2011–2012 (laagconjunctuur)		2018–2019 (hoogconjunctuur)	
	50e	75e–25e	50e	75e–25e
Percentiel	50e	75e–25e	50e	75e–25e
Statische koopkracht	-1,0	geen data	+1,0	0,9
Dynamische koopkracht				
Alle volwassenen	-1,3	11,1	+1,0	10,9
Zonder veranderingen ¹	-1,1	7,9	+1,0	7,4
Met veranderingen ¹	-4,4	30,3	+0,0	34,6
Huishoudenssamenstelling anders	-7,1	34,4	-3,3	37,1
Inkomensbron anders	-4,2	30,0	+0,9	36,8
Woonsituatie anders	-1,0	34,8	+3,3	38,4

¹ Veranderingen in huishoudenssamenstelling, inkomensbron of woonsituatie

Data: CBS | ESB

Veranderingen van het persoonlijk inkomen

TABEL 3

In procenten	2011–2012 (laagconjunctuur)		2018–2019 (hoogconjunctuur)	
	50e	75e–25e	50e	75e–25e
Percentiel	50e	75e–25e	50e	75e–25e
Bevolking	+0,8	10,0	+2,5	8,5
Werkenden	+1,5	11,3	+2,8	11,6
Zonder veranderingen ¹	+1,7	9,1	+2,8	9,1
Met veranderingen ¹	+0,5	24,0	+2,8	24,8

¹ Veranderingen in huishoudenssamenstelling, inkomensbron of woonsituatie

Data: CBS | ESB

Het grootste verschil ontstaat echter omdat de statische koopkracht de spreiding in loonontwikkeling buiten beschouwing laat. Door de grotere uitschieters gaan er ook bij een goed draaiende economie in de praktijk meer mensen in koopkracht op achteruit dan de statische koopkrachtplaatjes laten zien. Dit is een van de mogelijke verklaringen waarom een deel van de bevolking het idee heeft dat hun welvaart niet stijgt. Het nader verkennen van deze verklaring vereist nader onderzoek.

Literatuur

CBS (2019) *Welvaart in Nederland 2019*. CBS, 2019.

Dijk, B. van, D. van der Linde, E. van de Meerendonk et al. (2018) Maatschappelijk onbehagen te lijf met gedragswetenschappelijke inzichten. *ESB*, 103(4763), 314–317.

Gielen, M. en M. Wilkens (2014) *Koopkracht, een kwestie van kwartjes*. CPB Policy Brief, 2014/11.

Philppen, S. (2019) *Waarom we niet voelen dat het goed gaat*. *ESB* Artikel, 10 mei.

Theys, T., K.-C. Chang, S. Peepkorn et al. (2021) Naar een beter begrip van de macro-economische kringloop. *ESB*, 106(4795S), 21–29.

END
SCHOOL
ZONE

DIVIDED
HIGHWAY

UNLAWFUL
TO PASS
STOPPED
SCHOOL BUS
FROM EITHER
DIRECTION

EAST

EMERGENCY
STOPPING
ONLY

SHARE
THE ROAD

STOP

R

ENDS

Aanpakken van sludge mogelijk effectiever dan introduceren van nudges

Met kleine aanpassingen in de manier waarop keuzes worden gepresenteerd, nudges, proberen beleidsmakers gewenst gedrag te sturen. Wellicht nog productiever is het om bij gewenste keuzes barrières – sludge – weg te nemen. Een introductie.

IN HET KORT

- Het wegnemen van excessieve frictie, oftewel *sludge*, is een potentieel kansrijke route naar gedragsverandering.
- In Nederland zijn er ook voorbeelden van bovenmatige frictie, zowel in het publieke als private domein.
- Er liggen kansen om sludge direct aan te pakken, en aldus het welzijn van burgers te verhogen.

KOEN VAN DER SWALUW

Wetenschappelijk medewerker bij het RIVM

Het moet iedereen die wel eens een abonnement probeert op te zeggen, bekend voorkomen: abonneren gaat veel gemakkelijker dan opzeggen. Eerst is het nagenoeg onvindbaar hoe je kunt opzeggen en daarna dien je je door telefonisten heen te worstelen om je annulering door te geven. Dergelijke hindernissen worden in de gedragseconomie ‘sludge’ genoemd (slib, drab), en leiden binnen het private en publieke domein in Nederland tot onnodige kosten.

Het gedragseconomische begrip *nudging* kent intussen vrijwel iedereen: gedragsverandering teweegbrengen door aanpassingen in de manier waarop keuzes worden gepresenteerd, veranderingen in de keuzearchitectuur (Thaler en Sunstein, 2008). Nudging kan kosteneffectiever zijn dan traditionele beleidsinstrumenten zoals financiële prikkels (Benartzi et al., 2017), maar kent ook beperkingen zoals bijvoorbeeld De Ridder en Tummers (2020) uiteenzetten. Zo worden gedragswetenschappers in de regel te laat ingeschakeld bij beleidsprocessen (Thaler, 2020). Het gevolg is dat het nudgen vaak in de context van bestaande en complexe systemen moet gebeuren, waar dan nog slechts in de marge gedragsverandering kan plaatsvinden.

Thaler suggereert als oplossing om vooral energie te steken in het opsporen en reduceren van de negatieve tegenhanger *sludge*: barrières die gewenste, welzijnsverhogende keuzes verhinderen (Thaler, 2020).

Sludge

Psychologen en implementatieonderzoekers weten al langer dat iedere poging tot gedragsverandering voorafgegaan moet worden door een analyse van wat mensen op dit moment tegenhoudt om de gewenste gedraging uit te voeren (Michie et al., 2011; Nilsen, 2015). Ook in de gedragseconomie neemt de aandacht voor keuzedrempels de laatste jaren toe, meer specifiek voor het wegnemen van sludge.

Sludge wordt gedefinieerd als een excessieve frictie die resulteert in moeilijk doorlooptbare of tijdrovende processen, wat frustrerend, stigmatiserend of vernederend kan zijn, en mensen belemmert in hun toegang tot regelingen en voorzieningen (Sunstein, 2020; Thaler, 2018). Er is sprake van sludge als belangrijke informatie onvindbaar is, het vergelijken van voor- en nadelen van keuzeopties bemoeilijkt wordt, of als er lange formulieren, wachttijden of herhaalde indicaties en checks nodig zijn (Shahab en Lades, 2021).

Dat de frictie bovenmatig is, is een belangrijk onderdeel van de definitie. Drempels tot voorzieningen kunnen namelijk legitiem en weloverwogen zijn (Sunstein, 2018; Sunstein en Gosset, 2020). Privacy is een belangrijk argument, zoals de tweefactorauthenticatie bij het inloggen in DigiD. Dat is een extra stap, maar met een goede reden. Soms is frictie ook een wenselijke interventie tegen automatisch of impulsief handelen, bijvoorbeeld de controlevraag ‘weet je zeker dat je dit bestand wil verwijderen?’ Andere frictie, zoals lange formulieren, is bedoeld om misbruik tegen te gaan.

Helaas kan een scheve balans tussen toegankelijkheid en het voorkomen van misbruik tot problemen leiden, en is de legitimering van sludge daarom vaak aantrekkelijker op papier dan in de praktijk (Sunstein, 2018). Met voorgaande uitleg is er een eerste eenvoudige indeling te maken over de relatie tussen nudges en sludge (tabel 1).

Commerciële sludge

Wetenschappelijk economisch onderzoek laat zien dat bedrijven geregeld gebruikmaken van de onachtzaamheid of vergissingen van consumenten, en de ‘keuzearchitectuur’ bewust inzetten om winsten te vergroten (Gabaix en Laibson, 2006; Prast, 2020). Zolang er winst te maken is door psychologische feilbaarheden uit te buiten, zullen bedrijven hierop blijven inspelen (Akerlof en Shiller, 2015).

De relatie tussen nudge en sludge

TABEL 1

	Keuzes makkelijker maken	Keuzes moeilijker maken
	Lage frictie	Hoge frictie
Goed, helpt mensen	<p><i>Nudge:</i> welzijnsverhogende keuzeopties makkelijker maken</p> <p><i>Voorbeeld:</i> opt-out pensioensparen of sms-reminders voor fysiotherapie/vaccinatie</p>	<p><i>Nadenk-nudge:</i> bevordert rustig nadenken en/of bewust kiezen</p> <p><i>Voorbeeld:</i> ‘weet u zeker dat u dit bestand wil verwijderen?’</p>
Slecht, schaadt mensen	<p><i>Evil nudge:</i> welzijnsverlagende opties makkelijker maken</p> <p><i>Voorbeeld:</i> dure/onnodige verzekeringsstandaard aangevinkt bij aankoop</p>	<p><i>Sludge:</i> welzijnsverhogende keuzeopties moeilijker maken door excessieve frictie</p> <p><i>Voorbeeld:</i> opzegformulier voor abonnementen is onvindbaar, lange formulieren, onnodig herhaalde medische tests</p>

Bron: Vrij naar Soman (2020) | ESB

Als voorbeeld toont Rodemeier (2021) in een studie onder 600.000 consumenten aan dat ‘cashback-’ of ‘rebate-’ acties, waarbij de korting achteraf actief geclaimd moet worden en dus niet vanzelf van de aankoopprijs af gaat, zorgen voor een toename in de omzet, terwijl 47 procent van de consumenten uiteindelijk de korting nooit verzilvert. De consument koopt omdat er korting is, maar onderschat het ‘gedoe’ (de sludge) van het registreren of insturen van de aankoopbon, en loopt daardoor vaak de korting mis. In vergelijking met een traditionele korting is de winst voor de aanbieder een factor 2 tot 4 hoger, terwijl de consument slechter af is.

Nederland kent ook legio voorbeelden van bedrijfsmatige sludge, zoals bij het opzeggen van abonnementen. Veel bedrijven maken dit in de praktijk lastig, terwijl volgens de wet Nederlandse consumenten op dezelfde manier moeten kunnen opzeggen als waarop het abonnement werd afgesloten. Een grote Nederlandse krant heeft bijvoorbeeld de link naar het opzegformulier nergens op zijn webpagina’s staan, maar verstoep bij de abonnementsvoorwaarden.

Onderzoek onder 53.000 webpagina’s laat zien dat het verstoppert van belangrijke informatie een van de meest ingezette vormen van online-manipulatie is (Mathur et al., 2019). Navraag bij de Autoriteit Consument & Markt (ACM) leert dat ook dit in Nederland niet de bedoeling is. Maar het gebeurt wel.

Sludge in het publieke domein

Ook in het publieke domein komt sludge voor. In 2013 becijferde de Ombudsman dat een alleenstaande ouder met een deeltijdbaan in Nederland twaalf verschillende inkomensbestanddelen heeft, en daarvoor achttien verschillende formulieren moet invullen (Bovens en Keizer, 2020; Nationale Ombudsman, 2013).

Deze rompslomp werkt welvaartsverlagend, omdat het de burger tijd kost en de samenleving geld. Deze ‘zachte’ kosten in kaart brengen en afzetten tegen de baten van, op papier legitieme, drempels tot voorzieningen, zou een goed

startpunt zijn voor discussies over de wenselijkheid hiervan.

In de zorg zijn er ook veel voorbeelden van welzijnsverlagende administraties. Neem de beruchte vijfminutenregistraties waardoor zorgpersoneel kostbare tijd verliest. Maar ook het probleem van een specialist die niet over de medische basisinformatie van een huisarts beschikt, of een huisarts die niet op de hoogte is van de zorg die een patiënt van de specialist heeft ontvangen. Dit kan leiden tot onvoldoende nazorg na een ziekenhuisbehandeling of tot een onnodig dubbel medisch onderzoek voordat een patiënt verder behandeld kan worden. In Nederland zegt 28 procent van de ondervraagde patiënten dergelijke problemen te ervaren in de afstemming tussen de eerste en tweede lijn (Osborn et al., 2016). Er zijn er meer voorbeelden van te vinden in het rapport *Zorgen voor burgers: onderzoek naar knelpunten bij de toegang tot zorg* (Nationale Ombudsman, 2018).

Oplossingen

Knelpunten in de vorm van sludge kunnen in het publieke domein worden tegengegaan als onderdeel van de doenvermogenstoets. De Nederlandse wetgeving dient al langer te worden getoetst op onder andere effectiviteit, efficiëntie en uitvoerbaarheid voor overheidsinstanties, bedrijven en burgers, maar dat is het te vaak nog niet (Bosman, 2021; Rijksoverheid, 2020a).

De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) beveelt daarom al een tijd lang aan om bij voorgenomen beleid en regelgeving vooraf te toetsen of het beleid voor burgers ‘doenlijk’ is (WRR, 2017). Mensen moeten niet alleen de wet- en regelgeving kennen en begrijpen (het denkvermogen), maar moeten ook de vaardigheid hebben om dit om te zetten in een plan, om in actie te komen, om tegenslag het hoofd te bieden en om vol te houden (het doenvermogen). Dat doenvermogen kan profiteren van makkelijke processen, en worden belemmerd door moeilijke processen, formulieren en wachttijden.

De kernvraag in deze toets moet volgens de WRR zijn of de regeling uitgaat van realistische aannames over de mentale belastbaarheid van burgers, bijvoorbeeld hoe moeilijk het tijdig doorgeven van belangrijke informatie is, of wat er gebeurt als de burger dit – heel menselijk – soms uitstelt (Bovens en Keizer, 2020).

Sinds 2018 is de toets een *verplichte* kwaliteitseis bij nieuwe wet- en regelgeving, maar het aantal uitgevoerde ‘doenvermogenstoetsen’ sinds 2018 is nog laag. Aansluitend wordt er in het recente kritische eindrapport van het parlementaire onderzoek uitvoeringsorganisaties *Klem tussen balie en beleid* nogmaals aanbevolen om de doenvermogenstoets uit te voeren en de resultaten toch echt serieus te nemen (Bosman, 2021).

Het echte succes van de doenvermogenstoets moet dus nog komen, en hoewel dit als een tegenvaller kan worden gezien, biedt het ook de kans om er het actief opsporen van sludge in te integreren (bovenop het voorkómen en verbieden ervan).

De belangrijkste opdracht voor de talrijke *Behavioural Insights Teams* in Nederland (Feitsma, 2019) zou dan zijn om niet alleen interventies te ontwikkelen, maar vooral om bestaande drempels onderweg naar welzijnsverhogende

regelingen te definiëren, op te sporen, af te wegen en weg te nemen. Sunstein heeft het in dit kader over *sludge audits* (Sunstein, 2020). Wellicht een inspirerend voorbeeld zijn de zogenaamde schrapessies in de zorg. Een dergelijke aanpak vergt waarschijnlijk wel een behoorlijke omslag in denken én financieren, omdat we geneigd zijn om problemen eerder op te lossen met meer regels, communicatie en voorzieningen dan door het wegnemen van ontwerpfouten (Adams et al., 2021).

Conclusie

De bedenkers van *nudge* gooien het over een andere boeg. Volgens Sunstein (2020) en Thaler (2020) kunnen beleidsmakers en bedrijven meer bereiken met de uitkomsten van onderzoek naar *sludge*, en het wegnemen van *sludge* in de praktijk, dan met nieuwe nudges. Dit lijkt ook in Nederland opportuuin en kansrijk.

Het is wel nodig dat er meer veldexperimenten komen naar de effecten van remmende keuzearchitectuur, en de manier waarop dit het beste weg te nemen is. Er zijn nog veel open vragen. Vooral nog ontbreekt het de huidige definitie van *sludge* nog aan empirische grondslag: wanneer is frictie wenselijk en wanneer excessief? Het is ook nog niet volledig duidelijk of *sludge* gaat over verkeerd ontworpen wetgeving dan wel verkeerd ontworpen uitvoering, hoewel de beschikbare literatuur naar het tweede neigt.

Een belangrijk discussiepunt blijft ook de stap ná het in beeld brengen van excessieve frictie: met welk mandaat kunnen we *sludge* wegnemen, die we met doenvermogensonderzoek in beeld brengen, en heeft dit het gewenste effect op welzijn? Alleen met evaluerend onderzoek zijn deze vragen pas echt te beantwoorden.

Gezien het toenemend aantal publicaties over *sludge* van de koplopers in het vakgebied, is het waarschijnlijk dat we hier in de gedragseconomie de komende tijd meer van gaan horen. Daarom, als Nederland zijn ambities op gedragseconomisch vlak wil blijven waarmaken, is het een goed idee om alvast te beginnen met het nadenken over wat we willen met *sludge*, wellicht te beginnen bij de krantenabonnementen.

Literatuur

- Adams, G.S., B.A. Converse, A.H. Hales en L.E. Klotz (2021) People systematically overlook subtractive changes. *Nature*, 592, 258–261.
- Akerlof, G.A. en R.J. Shiller (2015) *Phishing for phools: the economics of manipulation and deception*. Princeton: Princeton University Press.
- Benartzi, S., J. Beshears, K.L. Milkman et al. (2017) Should governments invest more in nudging? *Psychological Science*, 28(8), 1041–1055.
- Bosman, A. (2021) *Klem tussen balie en beleid*. Parlementair onderzoek uitvoeringsorganisaties. Rapport Tijdelijke commissie Uitvoeringsorganisaties, 25 februari. Te vinden op www.tweedekamer.nl.
- Bovens, M. en A. Keizer (2020). *Doenvermogen: Van toets naar tools*. WRR. Den Haag.
- Feitsma, J.N.P. (2019) *Inside the behavioural state*. Amsterdam: Eleven International Publishing.
- Gabaix, X. en D. Laibson (2006) Shrouded attributes, consumer myopia, and information suppression in competitive markets. *The Quarterly Journal of Economics*, 121(2), 505–540.
- Mathur, A., G. Acar, M.J. Friedman et al. (2019) Dark patterns at scale: findings from a crawl of 11K shopping websites. *Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction*, 3(CSCW), artikelnr 81, 1–32.
- Michie, S., M.M. van Stralen en R. West (2011) The behaviour change wheel: a new method for characterising and designing behaviour change interventions. *Implementation Science*, 6(1), artikelnr 42.
- Nilsen, P. (2015) Making sense of implementation theories, models and frameworks. *Implementation Science*, 10(1), artikelnr 53.
- Nationale Ombudsman (2013) *In het krijt bij de overheid*. Nationale Ombudsman, Rapport 2013/003.
- Nationale Ombudsman (2018) *Zorgen voor burgers: onderzoek naar knelpunten bij de toegang tot zorg*. Nationale Ombudsman, Rapport 2018/030.
- Osborn, R., D. Squires, M.M. Doty et al. (2016) In new survey of eleven countries, US adults still struggle with access to and affordability of health care. *Health Affairs*, 35(12), 2327–2336. Artikel te lezen op www.healthaffairs.org.
- Prast, H. (2020) Gedragseconomie en ziektepreventie: diagnose en therapie. *Bulletin Vereniging voor Gezondheidseconomie*, 37(2), 6–8. Artikel te lezen op gezondheidseconomie.org.
- Ridder, D. de, en L. Tummers (2020) Nudges voor het bevorderen van gezond gedrag. *Bulletin Vereniging voor Gezondheidseconomie*, 37(2), 20–22. Artikel te lezen op gezondheidseconomie.org.
- Rijksoverheid (2020a) *Doenvermogen: integraal afwegingskader voor beleid en regelgeving*. Tekst te vinden op www.kcwj.nl.
- Rodemeier, M. (2021) *Buy baits and consumer sophistication: theory and field evidence from large-scale rebate promotions*. CAWM Discussion Paper, 124. Te vinden op econstor.eu.
- Shahab, S. en L.K. Lades (2021) *Sludge and transaction costs*. *Behavioural Public Policy*, te verschijnen. Artikel te lezen op www.cambridge.org.
- Soman, D. (2020) *Sludge: a very short introduction*. Rotman School of Management, White Paper.
- Sunstein, C.R. (2018) *Sludge and ordeals*. *Duke Law Journal*, 68(8), 1843–1882.
- Sunstein, C.R. (2020) *Sludge audits*. *Behavioural Public Policy*, First View, 1–20. Artikel te lezen op www.cambridge.org.
- Sunstein, C.R. en J.L. Gosset (2020) Optimal sludge? The price of program integrity. *Duke Law Journal Online*, 70, 74–90.
- Thaler, R.H. (2018) Nudge, not sludge. *Science*, 361(6401), 431.
- Thaler, R. (2020) What's next for nudging and choice architecture? *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 163, 4–5.
- Thaler, R.H. en C.R. Sunstein (2008) *Nudge: improving decisions about health, wealth, and happiness*. New Haven: Yale University Press.
- WRR (2017) *Weten is nog geen doen: een realistisch perspectief op redzaamheid*. WRR Rapport, 97.

Warmte is in Nederland een stuk duurder dan in andere Europese landen

De prijzen voor collectieve warmte via een warmtenet spelen een belangrijke rol bij het aardgasvrij maken van wijken. Hoe lager de kosten van de overstap, des te makkelijker verloopt de warmtetransitie. Hoe verhouden de tarieven die consumenten in Nederland betalen voor collectieve warmte zich tot die in andere Europese landen?

IN HET KORT

- Voor hetzelfde warmteverbruik betalen Nederlanders 170 tot 470 euro meer dan Denen, Duitsers, Noren, Zweden of Finnen.
- Transparantie over kosten en het verlagen van de tarieven voor warmte moeten meer prioriteit krijgen.

ANNELIES HUYGEN

Hoogleraar aan de Universiteit Utrecht en onderzoeker bij TNO

PIETER VERSTRATEN

Onderzoeker bij TNO

JACOB JANSSEN

Onderzoeker bij TNO

EVA WINTERS

Onderzoeker bij TNO

Het aardgasvrij maken van wijken verloopt moeizaam, onder meer vanwege de hoge prijzen voor collectieve warmte. In Nederland bestaan deze prijzen meestal uit twee delen: de tarieven van de gebruikers en een eenmalige bijdrage voor een onrendabele top, die wordt betaald door de gemeente, woningcorporaties of consumenten. Samen vormen ze de inkomsten van de warmtebedrijven. Dit artikel vergelijkt de tarieven in Nederland met die in een aantal andere Europese landen.

Methodie en data

De warmtetarieven voor consumenten bestaan in vrijwel alle gevallen uit een vast bedrag en een bedrag per afgenomen gigajoule (GJ). Daarnaast zijn er eenmalige aansluitkosten, en meestal ook kosten voor de huur van een warmtewisselaar. Beide worden in dit onderzoek buiten beschouwing gelaten.

In Nederland gelden maximumtarieven. Deze zijn niet gebaseerd op de kosten van warmte, maar op de tarieven van gas (ACM, 2020). De werkelijke tarieven zijn lager. Het gemiddelde tarief is berekend op basis van de tarieven van de vijf grote warmtebedrijven (Eneco (2020), Ennatuurlijk (2020), HVC (2020), SVP (2020) en Vattenfall (2020)). Er zijn twee gemiddelde tarieven berekend: voor het gebruik van 30 GJ (gemiddeld verbruik van een woning aan een warmtenet volgens Segers et al., 2020) en van 40 GJ (gemiddeld verbruik van een woning op aardgas (Milieu Centraal (2020); Kenniscentrum InfoMil, 2020).

Voor het buitenland zijn er data gebruikt over de gemiddelde tarieven per GJ. Deze data zijn afkomstig van overheidswebsites (Denemarken, Finland, Noorwegen) of van instanties die gemiddelden berekenen op basis van rekeningen van consumenten (Duitsland). De data geven een totaalbedrag per GJ dat een consument gemiddeld betaalt bij de afname van een gestandaardiseerde hoeveelheid warmte. Daarbij worden de vaste kosten omgeslagen over het verbruik. Als er in de statistieken een onderscheid was tussen woningen en appartementen, dan hebben we de cijfers van appartementen genomen – aangezien de meeste aansluitingen in Nederland ook appartementen betreffen. Om de tarieven goed te kunnen vergelijken, hebben we tevens berekend hoeveel een Nederlandse afnemer zou moeten betalen voor de standaardhoeveelheid in een ander land.

Voor Denemarken presenteren we het gemiddelde tarief voor een gebruik van 65 GJ (standaardhoeveelheid in Denemarken) en voor 39 GJ (gemiddeld warmteverbruik volgens Danish Energy Agency (2015) en StatBank Denmark (2021a; 2020b)).

Resultaten

De tarieven in de verschillende landen variëren van gemiddeld 22,94 euro/GJ tot 38,04 euro/GJ. In Nederland is het laagste gemiddelde tarief (34,80/GJ euro bij een gebruik van 40 GJ) 15 tot 55 procent hoger dan in andere landen.

Tabel 1 laat zien hoeveel een consument in Nederland per jaar zou betalen, wanneer deze de standaardhoeveelheid van een ander land zou gebruiken. De Nederlandse prijs is honderden euro's hoger.

Discussie

Uit de vergelijking blijkt dat de tarieven in Nederland gemiddeld 15 tot 55 procent hoger zijn dan de gemiddelde tarieven in andere landen, een verschil van 170 tot 470 euro per afnemer per jaar.

Waarom de tarieven in Nederland hoger zijn, is onduidelijk. Nader onderzoek is noodzakelijk om dit uit te diepen. Een mogelijke verklaring is dat er hier weinig prikkels zijn om de tarieven te verlagen, minder dan in andere Europese landen (Huygen en Akerboom, 2020). Andere mogelijke verklaringen zijn onder meer gebruik van andere bronnen, een lager gemiddeld gebruik, lagere subsidies, hogere kosten en inefficiënties. Een lager gemiddeld gebruik kan leiden tot hogere tarieven, omdat de vaste kosten worden

omgeslagen over minder gigajoules en omdat er minder schaalvoordelen zouden kunnen zijn. Vergelijking van de kosten van warmtesystemen en eventuele inefficiënties is lastig door gebrek aan transparantie. Er is hier weinig bekend over de kosten van warmte, veel minder dan in de landen om ons heen. Hierdoor is benchmarking niet goed mogelijk.

Vanwege de verschillen in tarieven zou het een prioriteit in het beleid moeten zijn om de transparantie over kosten hier te vergroten, en om prikkels door te voeren ter verlaging van de tarieven.

Literatuur

ACM (2020) *Wat mag ik vragen voor het leveren van warmte?* Te vinden op www.acm.nl.

CMA (2018) *Heat networks market study*. Te vinden op www.gov.uk.

Danish Energy Agency (2015) *Danish experiences on district heating*. Te vinden op ens.dk.

Dansk Fjernvarme (2021) *Varmeprestatistik 2020: fjernvarmen er fortsat konkurrencedygtig*. Te vinden op www.danskfjernvarme.dk.

Eneco (2020) *Nieuwe warmtetarieven Eneco: gemiddelde klant gaat minder betalen*. Te vinden op <https://nieuws.eneco.nl>.

Energia (2020) *District heating price statistics*. Te vinden op energia.fi.

Energiföretagen (2020) *Fjärrvärmepreiser*. Te vinden op www.energiforetagen.se.

Ennatuurlijk (2020) *Tarieven*. Te vinden op ennatuurlijk.nl.

Forsyningstilsynet (2020) *Fjernvarmestatistikken december 2019*. Te vinden op forsyningstilsynet.dk.

Heizspiegel (2020) *Heizkosten pro Quadratmeter im Vergleich*. Te vinden op www.heizspiegel.de.

Huygen en Akerboom (2020) *Geef gemeenten de vrijheid om innovatieve warmtenetten toe te staan*. ESB, 105(4787), 336-339.

HVC (2020) *Alles over warmtetarieven*. Te vinden op www.hvcgroep.nl.

Kenniscentrum InfoMil (2020) *Hoe is de omrekening van verbruik stadsverwarming naar m³ aardgas?* Te vinden op www.infomil.nl.

Milieu Centraal (2020) *Wonen zonder aardgas*. Te vinden op www.milieucentraal.nl.

Segers, R., R. Niessink, R. van den Oever en M. Menkveld (2020) *Warmtemonitor 2019*. TNO Publicatie, 2020 P11264.

Overzicht van warmteverbruik en kosten in verschillende Europese landen

TABEL 1

Landen	Type woning	Warmteverbruik	Tarief	Energie-rekening	Meerkosten bij dit verbruik in Nederland
		Gigajoule / jaar	Euro / gigajoule	Euro / jaar	Euro / jaar
Nederland	Aan warmtenet	30,0	38,04	1.141	-
	Aan gas	40,2	34,80	1.397	-
Denemarken	Gemiddelde verbruik	39,5	30,63	1.208	171
	Standaard-woning	65,2	25,76	1.679	350
Duitsland		30,7	28,95	890	270
Noorwegen		49,2	25,94	1.277	349
Zweden		46,3	23,62	1.094	459
Finland		36,0	22,94	826	467

Data: Denemarken (Dansk Fjernvarme, 2021; Forsyningstilsynet, 2020); Duitsland (Heizspiegel, 2020); Noorwegen (Statistics Norway, 2020a; 2020b; 2020c); Zweden (Energiföretagen, 2020); Finland (Energia, 2020). | ESB

StatBank Denmark (2021a) *Energy account in GJ (detailed table) by use and type of energy, use and time*. Te vinden op www.statbank.dk.

StatBank Denmark (2021b) *Households 1 January by region, type of household, household size and number of children in the household*. Te vinden op www.statbank.dk.

Statistics Norway (2020a) *District heating and district cooling*. Te vinden op www.ssb.no.

Statistics Norway (2020b) *Energy consumption in households*. Te vinden op www.ssb.no.

Statistics Norway (2020c) *Families and households*. Te vinden op www.ssb.no.

SVP (2020) *Warmte ook in 2021 goedkoper dan aardgas!* Te vinden op www.stadsverwarmingpurmerend.nl.

Vattenfall (2020) *Tarieven stadsverwarming*. Te vinden op www.vattenfall.nl.

Deskundigheid bestuurders bedrijfstakpensioenen sterk toegenomen

De Wet versterking bestuur pensioenfondsen van 2014 had als doel om pensioenfondsbesturen te versterken door de deskundigheid en de vertegenwoordiging vanuit verschillende risicodragers te stimuleren. In hoeverre is dat gelukt?

IN HET KORT

- Het aantal bedrijfstakpensioenfondsbestuurders uit de financiële sector is sterk toegenomen in de periode 2014–2019.
- De Wet versterking bestuur pensioenfondsen lijkt voornamelijk de deskundigheid van bestuurders te hebben bevorderd.
- Aanvullende actie is nodig om jongeren adequaat te vertegenwoordigen.

STEPHAN SCHÜLLER

Beleidsmedewerker
bij het Ministerie
van Financiën

Bestuurders van bedrijfstakpensioenfondsen worden van oudsher voorgedragen door vakbonden en werkgeversorganisaties. In het verleden werden hierbij met name personen gekandideerd die hun sporen hadden verdiend in het arbeidsvoorwaardenoverleg van de betreffende sector. Dit leidde tot pensioenfondsbesturen die overwegend samengesteld waren uit mannelijke bestuurders van tussen de 50 en 65 jaar oud, met een achtergrond in de desbetreffende vakbond of werkgeversorganisatie.

Per 1 juli 2014 is de Wet versterking bestuur pensioenfondsen (Wvbp) in werking getreden. De doelstelling van deze wet is, zoals de naam ook uitdrukt, om de besturen van pensioenfondsen te versterken. Dit in de eerste plaats door “een adequate vertegenwoordiging van alle risicodragers” te bewerkstelligen. In de tweede plaats door de deskundigheid van de pensioenfondsbesturen te vergroten, met name op het gebied van vermogensbeheer en risicomanagement. Verondersteld mag worden dat de samenstelling van besturen van bedrijfstakpensioenfondsen in de periode 2014–2019 is veranderd, mede onder invloed van de Wvbp.

De ontwikkeling wat betreft het geslacht en de leeftijd van pensioenfondsbestuurders is veelvuldig onderzocht. De Monitoringcommissie Code Pensioenfondsen evalueert ieder jaar op basis van gegevens van De Nederlandsche Bank in hoeverre pensioenfondsen voldoen aan de norm om ten minste één vrouwelijke en één bestuurder jonger

dan veertig jaar in het bestuur te hebben (MCP, 2019). Daarnaast heeft Laurens Swinkels in een drietal artikelen met verschillende coauteurs analyses uitgevoerd op basis van jaarverslaggegevens (Shi et al., 2017; Speijer en Swinkels, 2020; Swinkels en Ziesemer, 2012). Deze onderzoeken geven een beeld in hoeverre de verschillende risicodragers zijn vertegenwoordigd in de pensioenfondsbesturen.

De ontwikkeling in deskundigheid van pensioenfondsbestuurders is voor zover bekend echter niet eerder onderzocht. Wel heeft het bureau Regioplan Beleidsonderzoek B.V. in 2017 een web-enquête gehouden onder 355 bij pensioenfondsen betrokken functionarissen. Hieruit kwam naar voren dat een meerderheid (74 procent) vindt dat de Wvbp de deskundigheid van pensioenfondsbesturen heeft versterkt. Een nipte minderheid (47 procent) zegt dat de wet ook heeft geleid tot een betere vertegenwoordiging van alle risicodragers (Waveren en Kuin, 2018). Dit resultaat is echter niet op harde gegevens gebaseerd.

In dit artikel wordt de ontwikkeling qua geslacht en leeftijd van pensioenfondsbestuurders geanalyseerd op basis van jaarverslagen van bedrijfstakpensioenfondsen uit 2014 en 2019. Deze gegevens worden aangevuld met data van het sociale platform LinkedIn. Hiermee ontstaat er een beeld niet alleen van de ontwikkeling in de risicodragersvertegenwoordiging, maar ook van de deskundigheid van de bedrijfstakpensioenfondsbesturen.

Data

In 2019 stonden er 53 bedrijfstakpensioenfondsen bij De Nederlandsche Bank onder toezicht. Van 49 van deze bedrijfstakpensioenfondsen heb ik de jaarverslagen over zowel 2014 als 2019 achterhaald. Handmatig zijn uit deze jaarverslagen de namen overgenomen van de bestuursleden, de voordragende geleding (werkgever/werknemer, gepensioneerd/onafhankelijk), het geslacht (man/vrouw) en, voor zover beschikbaar, het geboortjaar van de desbetreffende bestuurder.

Dit heeft een bestand opgeleverd van respectievelijk 451 bestuursleden over 2014, en 436 over 2019. In totaal heb ik voor 67 procent van de bestuursleden uit 2014 en 79 procent uit 2019 het geboortjaar weten te achterhalen. Dit laat zien dat het in de jaarverslagen 2019 weliswaar gebruikelijk is geworden om het geboortjaar of de leeftijd van bestuursleden te vermelden, maar dat dit nog geenszins voor alle pensioenfondsen het geval is.

Dit artikel is gebaseerd op de scriptie van de opleiding Risk Management for Financial Institutions aan de Vrije Universiteit Amsterdam

Van 79 procent van de bestuursleden uit 2014 en 89 procent uit 2019 heb ik het LinkedIn-profiel gevonden. In praktisch alle gevallen heb ik uit dit profiel de organisatie kunnen overnemen waarbij een bestuurslid in het verleden het langst actief is geweest in een voltijdbaan. Daarnaast heb ik de onderwijsinstelling en bij een universitaire opleiding de studierichting uit het profiel overgenomen. Het gaat hierbij om de hoogst genoten voltijdsopleiding die in de adolescentie jaren is doorlopen. Lang niet alle bestuurders vermelden deze gegevens in hun LinkedIn-profiel. In totaal heb ik van 64 procent van de bestuursleden uit 2014 en van 79 procent uit 2019 de opleiding kunnen achterhalen.

Meer vrouwen

De dataset laat zien dat het aandeel vrouwen in besturen van bedrijfstakpensioenfondsen is gestegen in de periode 2014–2019. Eind 2014 was 14 procent van de pensioenfondsbestuurders vrouw, dit aandeel was eind 2019 gestegen naar 23 procent. Hierbij is het aandeel vrouwen vanuit iedere geleding (werkgever/werknemer/gepensioneerd/onafhankelijk) in vergelijkbare mate toegenomen.

De norm uit de Code Pensioenfondsen om ten minste één vrouw in het pensioenfondsbestuur op te nemen, wordt daarmee door pensioenfondsen en de betrokken geledingen redelijk goed gevolgd. Niettemin waren er eind 2019 nog zes bedrijfstakpensioenfondsen die niet aan deze norm voldeden.

Leeftijdsofbouw vrijwel ongewijzigd

De leeftijdsopbouw van bedrijfstakpensioenfondsbesturen is daarentegen nagenoeg ongewijzigd gebleven tussen 2014 en 2019. Tabel 1 laat zien dat, zowel in 2014 als in 2019, tachtig procent van de pensioenfondsbestuurders vijftig jaar of ouder was. Weliswaar is met name vanuit de werknemersorganisaties een stijging waarneembaar van het aantal nieuwbenoemde bestuurders jonger dan veertig jaar. Deze stijging is echter dusdanig klein dat dit geen grote invloed heeft op de totale leeftijdsopbouw. Bovendien lijken de deskundigheidsvereisten uit de Wvbp een remmende werking te hebben gehad op de verjonging van pensioenfondsbesturen. Dit omdat tussen 2014 en 2019 het aandeel jongere bestuurders op een onafhankelijke bestuurszetel zelfs is gedaald.

Opleidingsniveau gestegen

Opvallend is dat het algemene opleidingsniveau van pensioenfondsbestuurders tussen 2014 en 2019 is gestegen. In 2014 had 64 procent van de bestuurders tijdens de adolescentie een universitaire opleiding voltooid. In 2019 was dit gestegen naar 70 procent. Deze stijging komt bijna volledig voor rekening van het hogere opleidingsniveau van de werknemersvertegenwoordigers. De versterkte deskundigheidsvereisten in de Wvbp kunnen deze stijging van het opleidingsniveau mogelijk verklaren.

Figuur 1 laat de studierichtingen zien die de bestuurders met een universitaire opleiding hebben gevolgd. Bestuurders met een universitaire achtergrond hebben overwegend een studie bedrijfskunde (inclusief accountancy), economie of rechten gevolgd. Hierin is tussen 2014 en 2019 nauwelijks verandering gekomen. Daarbij moet

Leeftijdscohorten bestuurders bedrijfstakpensioenfondsen 2014–2019

TABEL 1

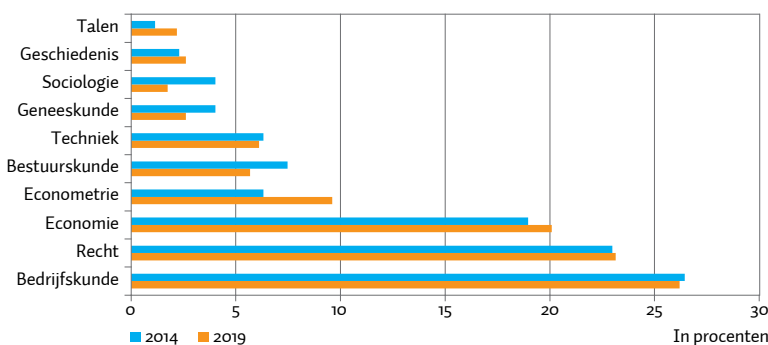
	Aantal bestuurders 2014 ¹	Dynamiek 2014–2019				Aantal bestuurders 2019 ¹
		Beëindiging bestuurslidmaatschap	Toegetreden vanuit lager leeftijdscohort	Uitgetreden naar hoger leeftijdscohort	Nieuw benoemde bestuurders	
Dertiger	8 (2,7%)	-3	0	-2	25	28 (8,1%)
Veertiger	53 (17,6%)	-18	2	-17	23	43 (12,4%)
Vijftiger	116 (38,5%)	-22	17	-39	61	133 (38,4%)
Zestiger	111 (36,9%)	-48	39	-14	36	124 (35,8%)
Zeventiger	13 (4,3%)	-13	14	0	4	18 (5,2%)
Niet bekend	150	-100	n.v.t.	n.v.t.	40	90
Totaal	451	-102	72	-72	189	436

¹ Tussen haakjes staat het aandeel van bestuurders van wie de leeftijd bekend is

ESB

Universitaire studierichting bestuursleden

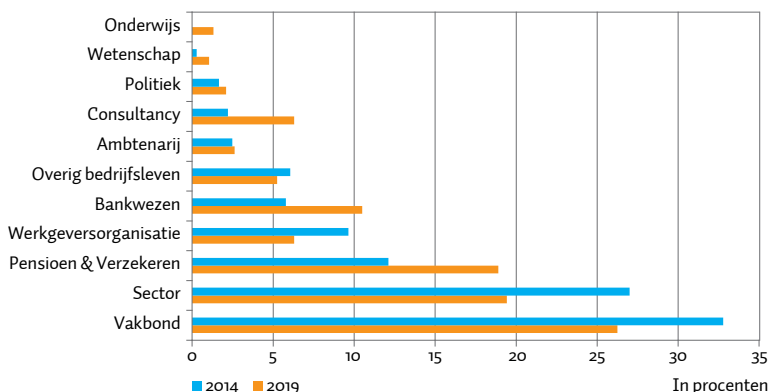
FIGUUR 1

ESB

Professionele achtergrond bestuursleden

FIGUUR 2

ESB

men wel in het achterhoofd houden dat het hier, door de beschikbaarheid van gegevens, om een relatief beperkt deel van de bestuursleden gaat. Mogelijk dat meer gedetailleerde gegevens, zoals deze ongetwijfeld bij De Nederlandsche Bank voorhanden zijn, een ander beeld zullen opleveren.

Meer met achtergrond in financiële sector

De professionele achtergrond van bestuurders van bedrijfstakpensioenfondsen is duidelijk veranderd in de periode

2014–2019. Figuur 2 laat zien dat, in 2014, 69 procent van de bestuurders het grootste deel van hun werkzame leven had doorgebracht bij een vakbond, werkgeversorganisatie of een bedrijf in de desbetreffende sector. In 2019 was dit aandeel gedaald tot 52 procent.

Het aandeel bestuurders dat werkzaam was geweest bij een bank, verzekeraar of pensioenuitvoerder is daarentegen gestegen van 18 procent in 2014 naar 29 procent in 2019. Het aantal bestuurders met een achtergrond in de financiële sector is daarmee sneller gestegen dan het aantal vrouwelijke en jongere bestuurders.

Conclusies en implicaties

In de periode 2014–2019 hebben zich forse wijzigingen voorgedaan in de samenstelling van de besturen van bedrijfstakpensioenfondsen. Met name het aantal bestuurders met een achtergrond in de financiële sector is toegenomen. Dit ten koste van bestuurders met langjarige werkervaring bij een vakbond, werkgeversorganisatie of bedrijf uit de desbetreffende sector. Hiermee lijken de deskundigheidsvereisten uit de Wvbp het grootste effect te hebben gehad op de samenstelling van pensioenfondsbesturen. Functionarissen in de pensioensector observeerden deze trend al eerder, en de statistieken van LinkedIn bevestigen dit.

De maatregelen om een adequate vertegenwoordiging vanuit alle risicodragers te bewerkstelligen, lijken minder effect te hebben gescoord. De (geringe) stijging van het aantal jongeren en vrouwen in de pensioenfondsbesturen komt sterk overeen met de ontwikkelingen bij raden van commissarissen (RvC's), zoals geschetst in het *Nationaal Commissarissen Onderzoek* (Lückerath-Rovers en De Bos, 2020). RvC's kregen al eerder te maken kregen met vereisten ten aanzien van corporate governance. Ook bij RvC's is echter de leeftijdssamenstelling sinds de invoering van de vereisten amper gewijzigd. Daarnaast was er ook aanvankelijk sprake van een flinke stijging van het aantal vrouwelijke commissarissen, maar sinds die tijd is het aandeel stabiel gebleven. Dit suggereert dat vereisten rondom corporate governance ook op de langere termijn de diversiteit binnen besturen niet verhogen.

Aanvullende acties vanuit de pensioensector dan wel de wetgever zijn nodig. Dit vooral om zowel jongeren als vrouwen adequaat te kunnen vertegenwoordigen bij hun bedrijfstakpensioenfonds. Dit wordt onderstreept door een recente studie van Bauer et al. (2020) waaruit blijkt dat de leeftijd en het geslacht van bestuurders er wel degelijk toe doet bij beleggingsbeslissingen van pensioenfondsen.

De pensioensector wijst er zelf op dat het lastig is om jongeren en vrouwen te vinden voor een deeltijdfunctie als bestuurder (Van Alphen, 2020). Een mogelijke oplossing is om een ander bestuursmodel uit de Wvbp te kiezen. Zo biedt de Wvbp de mogelijkheid om een bestuur uitsluitend te laten bestaan uit onafhankelijke professionals, en om de verschillende risicodragers te laten vertegenwoordigen in het belanghebbendenorgaan. Een groei van het aantal ervaren bestuurders hoeft bij een dergelijk model een goede vertegenwoordiging vanuit jongeren en vrouwen niet in de weg te staan. Nog weinig bedrijfstakpensioenfondsen maken gebruik van dit bestuursmodel. Een overgang naar dit model is dan ook het overwegen waard.

Literatuur

Alphen, F. van (2020) *Verbreiding begrip diversiteit is nodig*. Interview met Margot Scheltema, *PensioenPRO*, 28 december.

Bauer, R., R. Bogman, M. Bonetti en D. Broeders (2020) *Your trustee's age matters!* *VBA Journaal*, 36(143), 6–12. Te vinden op cfavba.nl.

Lückerath-Rovers, M. en A. de Bos (2020) *Nationaal Commissarissen Onderzoek 2020; langetermijnwaardecreatie*. Onderzoeksdocument Erasmus Universiteit Rotterdam en TIAS, 31 december.

MCP (2019) *Met het oog op de deelnemer*. Monitoringscommissie Code Pensioenfondsen, Nalevingsrapportage over 2018/2019, 19 december. Te vinden op mcpf.nl.

Shi, L., L. Swinkels en F. van der Lecq (2017) *Board diversity and self-regulation in Dutch pension funds*. *Equality, Diversity and Inclusion: An International Journal*, 28(5), 939–963. <Link>

Speijer, R. en L. Swinkels (2020) *Diversiteit van pensioenfondsbesturen: is het glas half vol of half leeg?* *VBA Journaal*, 36(143), 13–18. Te vinden op cfavba.nl.

Swinkels, L. en V. Ziesemer (2012) *Diversity of Dutch pension fund boards*. *Pensions; An International Journal*, 17(3), 137–143.

Waveren, B. van, en M. Kuin (2018) *Evaluatie Wet versterking bestuur pensioenfondsen*. Onderzoek Regioplan in opdracht van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Eindrapport, 17094. Te vinden op www.regioplan.nl.

Het beleid voor een CO₂-arme industrie in Nederland kan efficiënter

De CO₂-neutraliteitsdoelstelling van het Klimaatakkoord vereist een ingrijpende structurele transformatie van de Nederlandse industrie. Er is een breed scala aan beleidsinstrumenten nodig om de vereiste investeringen in CO₂-arme energiebronnen en schone productieprocessen te stimuleren. Lessen uit een evaluatie door de OESO.

IN HET KORT

- Door de vormgeving van energiebelastingen en belastingvrijstellingen is de CO₂-prijs in een deel van de industrie te laag.
- Meer technologie-ondersteuning is vereist voor opkomende technologieën, zoals groene waterstof.
- Flankerend beleid, zoals investeringen in de nodige infrastructuur die door meerdere bedrijven wordt gebruikt, is ook cruciaal.

**BRILE
ANDERSON**

**EMILE
CAMMERAAT**

**ANTOINE DE-
CHEZLEPRÊTRE**

**LUISA
DRESSLER**

**NICOLAS
GONNE**

GUY LALANNE

**JOAQUIM
MARTINS GUIL-
HOTO**

**KONSTANTINOS
THEODORO-
POULOS**

Economen bij de OESO

Via het Klimaatakkoord van 2019 heeft Nederland zijn industrie gepresenteerd als koploper in de wereldwijde transitie naar een CO₂-neutrale economie. Het akkoord beoogt “dat Nederland in 2050 een land is met een bloeiende, circulaire en wereldwijd toonaangevende maakindustrie, waar de uitstoot van broeikasgassen bijna nul is”. Als tussenstap moet de Nederlandse industriesector zijn uitstoot in 2030 met 59 procent hebben verminderd ten opzichte van het niveau van 1990.

Het CO₂-arm maken van de industrie stelt Nederland voor bijzondere uitdagingen (OESO, 2021). Emissies zijn geconcentreerd in geografisch sterk geclusterde bedrijven, die in vier belangrijke bedrijfstakken actief zijn: de chemische, raffinage-, staal- en voedingsindustrieën. Deze bedrijfstakken zijn goed voor meer dan negentig procent van de directe emissies van de industriesector, waarbij twaalf bedrijven zestig procent van het totaal voor hun

Dit artikel is gebaseerd op een OESO-project uitgevoerd in opdracht van het Nederlandse Ministerie van Economische Zaken en Klimaat, met financiële steun van de Structural Reform Support Service van de Europese Commissie. Dit artikel is geschreven op persoonlijke titel en vertegenwoordigt niet noodzakelijkerwijs de visie van de OESO of haar lidstaten.

rekening nemen. Bovendien zijn Nederlandse industriële bedrijven gespecialiseerd in producten die zowel emissie-intensief zijn als zeer gericht op de export: de vier belangrijkste emitterende sectoren zijn goed voor 22,9 procent van de export (en voor 10,9 procent van de Nederlandse productie).

Om de ambitieuze doelstelling in het Klimaatakkoord van CO₂-neutraliteit te halen, is er een ingrijpende structurele omschakeling nodig naar het gebruik van nieuwe en bestaande CO₂-arme technologieën, inclusief een volledige omschakeling naar CO₂-vrije energiebronnen. Te denken valt aan de ontwikkeling en verspreiding van opkomende technologieën, zoals CO₂-afvang en -opslag (CCS), elektrificatie, groene waterstof en materialen op basis van biomassa. Om de noodzakelijke investeringen in nieuwe en bestaande technologie te stimuleren, heeft Nederland een breed pakket aan beleidsinstrumenten nodig – een ‘groene industriestrategie’.

De vraag is of het Nederlandse pakket om de CO₂-uitstoot te verminderen toereikend is voor zijn doel. In dit artikel evalueren we het beleid wat betreft de industrie en geven we aanbevelingen voor verbetering.

Huidig beleid

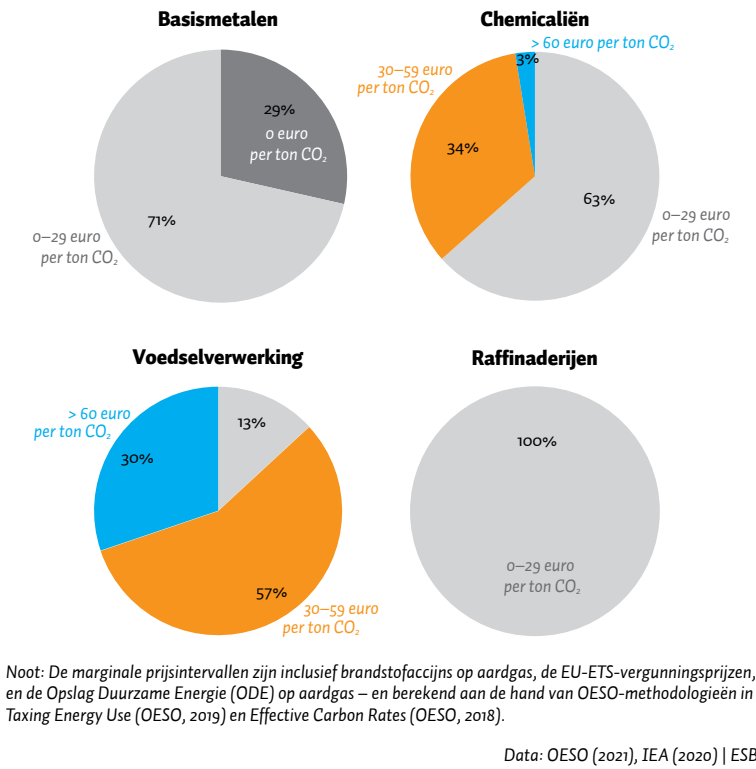
De uitdaging voor het beleid is om sterke prikkels te geven voor een CO₂-arme economie en om tegelijkertijd de gevolgen te beperken voor de Nederlandse concurrentiepositie. Daarnaast moet het beleid aandacht hebben voor de gevolgen op de arbeidsmarkt, en zorgen voor een soepele overgang naar nieuwe werkgelegenheid, omdat de transitie naar een CO₂-arme industrie belangrijke consequenties kan hebben voor de werkgelegenheid.

Om het CO₂-arm maken van de industrie te versnellen, heeft de Nederlandse regering een CO₂-heffing ingevoerd en de stimuleringsregeling voor duurzame energietransitie (SDE+) aanzienlijk uitgebreid (nu: SDE++). Dit komt bovenop een aantal bestaande beleidsinstrumenten voor het CO₂-arm maken van de industrie, waaronder energiebelastingen, het emissiehandelssysteem van de Europese Unie (EU-ETS), en Europese en nationale steunprogramma's voor onderzoek, ontwikkeling en demonstratie.

Het huidige Nederlandse beleid kan gezien worden als een tweepijler-aanpak met een sterke politieke inzet om de CO₂-prijzen te verhogen (eerste pijler), gecombineerd met ambitieuze steun voor technologie (tweede pijler).

Marginale prijsintervallen voor uitstoot in bedrijfstakken binnen de sector industrie in 2021

FIGUUR 1

Een duidelijk prijsstraject voor CO₂

De eerste pijler van de strategie voor het CO₂-arm maken van de industrie heeft tot doel op de middellange termijn (tot 2030) een duidelijk CO₂-prijssignaal af te geven, en tegelijk de mogelijke negatieve effecten op het concurrentievermogen op te vangen. De heffing zet een ambitieus prijsstraject uit tot aan 2030, maar is zo opgezet dat de nieuwe CO₂-prijs geleidelijk wordt ingevoerd, zodat bedrijven niet onmiddellijk met nieuwe belastingen worden geconfronteerd. Het totale CO₂-prijssignaal (inclusief energiebelastingen, opslag duurzame energie en EU-ETS-prijs) wordt echter gematigd door bepalingen die energie-intensieve gebruikers een uitgebreide voorkeursbehandeling geven, onder meer in de vorm van belastingvrijstellingen en lagere belastingtarieven voor de grote energieverbruikers. Dit leidt tot zeer grote verschillen in de effectieve marginale CO₂-prijs voor energiegebruikers binnen de sector (figuur 1), en dus tot belangrijke verschillen in de prikkels om de uitstoot te verminderen.

De prijzen in 2021 zijn ongelijk verdeeld over zowel industriële sectoren als bedrijven, waarbij kleine bedrijven worden geconfronteerd met veel hogere energie- en CO₂-prijzen dan de grote gevestigde ondernemingen. In de bedrijfstak basismetalen geldt er bijvoorbeeld voor 29 procent van de uitstoot helemaal geen marginale CO₂-prijs, en voor de overige 71 procent een prijs van minder dan dertig euro per ton CO₂ (figuur 1). De marginale prijs houdt wel rekening met vrijstellingen in de energiebelasting, de opslag duurzame energie en de regressieve tarieven, maar niet met de gratis toegewezen EU-ETS-rechten – omdat aan de marge de alternatieve kosten van meer uit-

stoten (een extra recht kopen) doorslaggevend zijn.

Als we ook rekening houden met gratis toewijzing van emissierechten, wordt de effectieve prijs verder verlaagd tot gemiddeld 3 en 7 euro per ton CO₂ voor basismetalen en raffinaderijen, tegen 76 euro per ton in de voedselverwerking. Deze situatie met heterogene prijzen leidt tot grote belastingverschillen tussen bedrijven en is economisch gezien niet efficiënt, omdat de bedrijven met een te hoge prijs dan relatief 'te veel' investeren in emissiereductie, en dus ook in initiatieven die minder kosteneffectief zijn, en bedrijven met een te lage prijs 'te weinig' investeren in emissiereductie en kansen laten liggen. Zowel een verbreding van de belastinggrondslag als een geleidelijke afschaffing van vrijstellingen en preferentiële tarieven is daarom nodig.

Aanbevelingen CO₂-prijs

Voor een efficiënter klimaatbeleid is zowel een verbreding van de belastinggrondslag als een geleidelijke afschaffing van vrijstellingen en preferentiële tarieven nodig. Mogelijke zorgen over het concurrentievermogen kunnen worden verminderd door genereuze technologie-specifieke steun voor industriële gebruikers, in het kader van de tweede pijler van de Nederlandse strategie om de CO₂ in de industrie te verminderen. Deze steun verlaagt de kosten van investeringen om de uitstoot te verminderen, en helpt bedrijven om concurrerend te blijven.

Bovendien is het de bedoeling dat alle Europese landen voldoen aan de *Green New Deal*, hetgeen de zorg over het concurrentievermogen ten aanzien van deze landen kan doen afnemen. Tot slot zou de eventuele invoering van een Europees CO₂-aanpassingsmechanisme aan de grens, bijvoorbeeld een CO₂-prijs op import uit landen zonder CO₂-beprijzing, een oplossing kunnen bieden voor het mogelijke concurrentienadeel ten opzichte van bedrijven buiten de EU.

Een gerelateerd probleem is de elektriciteitsbelasting, met een hoger belastingtarief per gigajoule energie voor elektriciteit dan voor gas, behalve voor de grootste verbruikers. Aangezien dit de noodzakelijke elektrificatie van de industriële sector ontmoedigt, moet deze belasting worden hervormd. Bovendien biedt de huidige elektriciteitsbelasting geen directe ondersteuning voor het CO₂-arm maken van de elektriciteitssector, omdat het belastingtarief niet naar energiebron wordt gedifferentieerd. De industrie betaalt daarom evenveel elektriciteitsbelasting voor groene stroom als voor grijze stroom.

Ondersteuning van technologische verandering

De tweede pijler van de Nederlandse strategie voor CO₂-vermindering in de industrie is gericht op de ondersteuning van de invoering van CO₂-arme technologieën, waarbij de nadruk ligt op de kosteneffectieve invoering van zowel marktrijpe technologieën (onder andere hernieuwbare elektriciteit) als radicaal nieuwe technologieën (onder andere groene waterstof) door middel van subsidieprogramma's en fiscale stimuleringsmaatregelen voor bedrijven.

De inzet van technologie wordt bevorderd door de SDE++-regeling, die de extra kosten subsidieert die gepaard gaan met de invoering van een CO₂-arme technologie. De regeling werkt als een concurrerende aanbesteding die openstaat voor een uitgebreide lijst van tech-

nologieën, waarbij er subsidies worden toegewezen aan de meest kostenefficiënte projecten voor CO₂-reductie. De regeling wordt gefinancierd via een toeslag op het elektriciteits- en gasverbruik. De nieuwe SDE++-regeling is een uitbreiding van de vroegere SDE+ naar een groot aantal CO₂-arme technologieën naast hernieuwbare elektriciteit, en een belangrijke stap in de goede richting.

Door genereuze vrijstellingen en regressieve tarieven wordt de toeslag waarmee de SDE++-regeling wordt gefinancierd echter voor een onevenredig groot deel betaald door kleine bedrijven, die zelf vaak weinig aanspraak kunnen maken op subsidies. Dit is inefficiënt, aangezien een groot deel van de uitstoot zo onbelast blijft, en wordt gezien als oneerlijk, en het ondermijnt het draagvlak voor beleid.

Technologieën die al dicht bij de markt zitten, worden bevoordeeld ten koste van meer radicale alternatieven die zich nog in een vroeger ontwikkelingsstadium bevinden, zo laat een analyse van de SDE++-subsidieaanvragen in de eerste aanbesteding (2020) zien (figuur 2). Een groot deel van de subsidies voor de categorieën die relevant zijn voor industriële toepassingen gaan naar CCS – een redelijk marktrijpe technologie met relatief lage reductiekosten. Daarentegen gaat een zeer klein deel van de subsidie naar groene waterstof, een potentieel belangrijke technologie voor de industrie die nog veel minder ontwikkeld is en verdere schaalvergroting en kostenverlaging vereist.

Aanbevelingen technologie-ondersteuning

Voordat nieuwe technologieën kunnen worden ingezet moeten ze eerst worden ontwikkeld. Op het gebied van onderzoek en ontwikkeling (O&O) is het Nederlandse beleid vooral gericht op EU-financiering (met name H2020, nu Horizon Europe) en op een breed opgezette beleidsondersteuning, zonder speciale aandacht voor CO₂-arme technologieën (onder andere via de O&O-belasting-faciliteit van de Wet bevordering speur- en ontwikkelingswerk; WBSO). Deze instrumenten hebben het voordeel dat ze technologieën neutraal zijn, maar komen meestal ten goede aan technologieën die al dicht bij de markt staan.

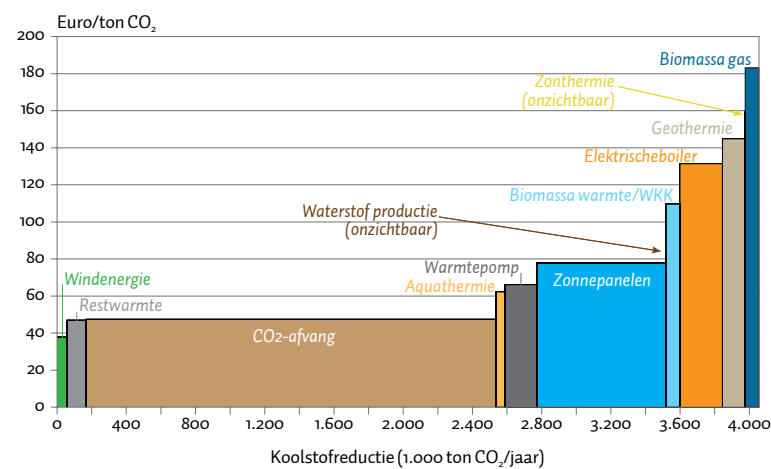
Een evenwichtiger aanpak in de technologieondersteuning is nodig waarbij er meer directe steun moeten worden verleend aan opkomende technologieën die ook van groot belang zijn voor een CO₂-neutrale industrie, zoals groene waterstof. Beleidsopties hiervoor zijn onder meer het houden van afzonderlijke aanbestedingen per technologierijpheidsniveau in de SDE++ en het combineren van de bestaande horizontale O&O-steun met meer gerichte steun voor opkomende technologieën.

Het belang van aanvullend beleid

Een structurele transformatie naar een CO₂-arme economie voor Nederland vereist ook de afstemming van beleidskaders buiten het klimaatbeleid. Infrastructuur is bijvoorbeeld van groot belang voor het CO₂-arm maken van de Nederlandse industrie, met name wat betreft de productie en distributie van hernieuwbare elektriciteit, het warmtenetwerk, de productie en distributie van waterstof, en het transport van CO₂. Zonder de juiste infrastructuur, kunnen veel CO₂-arme technologieën niet van de grond komen. Om investeringen in die technologieën te stimule-

Verwachte subsidiebetaling SDE++ in eerste aanbesteding in 2020

FIGUUR 2

Noot: De verschillende vlakken geven de verwachte subsidiebetaling weer op basis van de langetermijnprijzen van de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO). De gemiddelde subsidie per ton CO₂ voor de verschillende technologieën, en de gecumuleerde verlaging in emissies, zijn berekend op basis van RVO-gegevens. De aanbestede bedragen voor waterstofproductie en zonthermie zijn erg laag.

Bron: OESO-berekeningen op basis van RVO-gegevens, zie OESO (2021) | ESB

ren is daarom ook duidelijkheid nodig over de regelgeving en planning van de benodigde infrastructuur. Het Nationaal Groeifonds kan bijvoorbeeld bijdragen aan de financiering van infrastructuurprojecten naar aanleiding van aanbevelingen van het Infrastructuurprogramma voor een Duurzame Industrie (PIDI). Samenwerking met vooral Duitsland en België, is ook belangrijk, omdat soms grensoverschrijdende infrastructuur nodig is.

Conclusie en aanbevelingen

De Nederlandse tweepijler-aanpak bevat sterke punten, maar er zijn ook verbeteringen mogelijk. De CO₂-prijzen kunnen efficiënter door vrijstellingen van grootgebruikers af te schaffen. Met een herziening van de belasting op elektriciteitsverbruik kan elektrificatie nog beter aangemoedigd worden. Daarnaast is meer ondersteuning vereist voor opkomende technologieën, zoals groene waterstof. Flankerend beleid, vooral investeringen in de nodige infrastructuur voor CO₂-arme technieken, zoals waterstof en CO₂-opslag, is ook van cruciaal belang.

De Nederlandse situatie onderstreept ook het belang van supranationale coördinatie en investeringen, met name op Europees niveau. Naast grensoverschrijdende kwesties gerelateerd aan CO₂-beprijzing en infrastructuur, vereisen zowel de mondiale aard van klimaatverandering als de aanzienlijke investeringen die daarvoor nodig zijn, een grotere onderlinge afstemming van het beleid.

Literatuur

IEA (2020) *Extended world energy balances*. International Energy Agency. Database te vinden op www.oecd-ilibrary.org (geraadpleegd op 20 december 2020).

OESO (2018) *Effective carbon rates 2018; pricing carbon emissions through taxes and emissions trading*. Parijs: OECD Publishing.

OESO (2019) *Taxing energy use 2019: using taxes for climate action*. Parijs: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/058ca239-en>

OESO (2021) *Policies for a climate-neutral industry: lessons from the Netherlands*. Parijs: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/a3a1f953-en>

Kapitaaleisen banken nog altijd te laag

Hogere buffers van banken kunnen beschermen tegen een bankencrisis, maar ook de kredietverlening duurder maken. Wat is vanuit maatschappelijk oogpunt een wenselijke minimale kapitaaleis voor Europese banken, gegeven de kosten en baten van buffers?

IN HET KORT

- De marginale kosten en baten van bankbuffers zijn allebei uit te drukken in een percentage van het bbp.
- De optimale kapitaalratio van banken ligt tussen de vijftien en dertig procent – hoger dan de huidige minimale kapitaaleisen.
- Lidstaten met een stabielere economie en een gezonde bankensector hebben een lagere kapitaalbuffer nodig.

BEAU SOEDERHUIZEN

Wetenschappelijk
medewerker bij het
Centraal Planbureau
(CPB)

GERRIT HUGO VAN HEUVELEN

Wetenschappelijk
medewerker bij het
CPB

BERT KRAMER

Wetenschappelijk
medewerker bij het
CPB

ROB LUGINBUHL

Wetenschappelijk
medewerker bij het
CPB

De achterliggende
analyse staat
beschreven in
Soederhuizen et al.
(2021)

Kapitaalbuffers van banken zijn belangrijk om financiële schokken op te vangen en om de economie te stabiliseren. De financiële crisis van 2007/08 heeft aangetoond dat onzekerheid over de weerbaarheid van banken grote gevolgen kan hebben voor de reële economie. Sindsdien zijn er door toezichthouders stappen gezet om banken robuuster te maken (BIS, 2010). Zo is er een minimum gesteld aan het kernkapitaal van grote banken, dat kan oplopen tot 13,5 procent (kader 1). Dat betekent dat het kernkapitaal (eigen vermogen) van een grote bank altijd ten minste 13,5 procent moet zijn van de naar risico gewogen activa. Dergelijke kapitaalbuffers versterken het schokabsorberend vermogen van banken, en verkleinen zo de kans op (of impact van) een bankencrisis.

De hoeveelheid kapitaal die banken daadwerkelijk aanhouden is de laatste decennia toegenomen: tussen 1999 en 2019 verdubbelde de gemiddelde kapitaalratio van Europese banken ongeveer (Soederhuizen et al., 2021).

Voor de samenleving brengt het verhogen van kapitaalbuffers echter ook kosten met zich mee, via een negatief effect op kredietverlening – hogere financieringskosten van banken kunnen leiden tot hogere rentes voor klanten. Het Modigliani-Miller-effect stelt dat de financiering van een bank geen effect heeft op de financieringskosten, maar de recentere literatuur laat zien dat de kosten wel degelijk wat toenemen als banken meer eigen vermogen aanhouden (Modigliani en Miller, 1958; kader 2). De hoogte van bankbuffers blijft daarom een onderwerp van discussie, ook in Nederland (Benink, 2018; Fransman en Van Tilburg, 2016).

Door de kosten en baten met elkaar te vergelijken, is het mogelijk om in te schatten hoe hoog optimale bankbuffers kunnen zijn. Eerder onderzoek naar optimale bankbuffers was gericht op banken in de Verenigde Staten (Cline, 2017; Barth en Miller, 2018) en het Verenigd Koninkrijk (Schanz et al., 2011; Miles et al., 2013) – maar voor banken in de EU is een soortgelijk onderzoek nog niet eerder gedaan. In dit artikel presenteren we daarom een kosten-batenanalyse van de kapitaalbuffers voor banken in het eurogebied.

Maatschappelijke kosten en baten

Om de optimale kapitaalbuffers van banken in het eurogebied te onderzoeken, volgen wij de aanpak van Miles et al. (2013). Dit houdt in dat we de maatschappelijke kosten en de baten van hogere kapitaalbuffers tegen elkaar afwegen, door beide uit te drukken in termen van de effecten op het bruto binnenlands product (bbp).

Aan de kostenkant gaan we ervan uit dat het aantrekken van kapitaal tot hogere financieringskosten van banken kan leiden. Hierdoor stijgt ook de rente waartegen banken geld uitlenen. Dit leidt vervolgens tot een daling van de kredietverlening, wat – via een daling van investeringen en consumptie – ten koste gaat van het bbp.

De schatting van de kosten van hogere buffers heeft in de eerste plaats te maken met het rendement op bank aandelen, en in hoeverre dit afhangt van de hoogte van de kapitaalratio. Hiervoor maken we gebruik van het *Capital Asset Pricing Model*. Aan de hand daarvan bepalen we een verband tussen de kapitaalratio en de totale financieringskosten. Onder de aanname dat deze hogere financieringskosten volledig worden doorberekend aan klanten, gaat dit ten koste van de kredietverlening.

Aan de batenkant verkleinen hogere kapitaalbuffers van banken de kans op een bankencrisis. Omdat bankencrisis doorgaans gepaard gaan met aanzienlijke bbp-verliezen komt het verhogen van kapitaalbuffers dus ten goede aan het (verwachte) bbp.

De baten van hogere buffers worden in het model bepaald door het inschatten van de kans op – en de impact van – een bankencrisis bij verschillende kapitaalposities van banken. We kalibreren de kans op exogene bbp-schokken door kansverdelingen te schatten op basis van bbp-data voor eurolanden vanaf 1950 uit de Maddison Project Database. Vervolgens nemen we aan dat bbp-schokken zich een-op-een vertalen in verliezen op uitstaande leningen bij banken. Wanneer deze verliezen groter zijn dan hun kapitaalpositie leidt dit tot een bankencrisis.

Zodra een bankencrisis uitbreekt, leidt dit tot een verder verlies van bbp. Een deel van dit verlies wordt gecomp-

penseerd door de toekomstige economische groei, en is daardoor tijdelijk – maar een ander deel is permanent, en kan niet worden ingehaald. Deze invloed van een bankencrisis schatten we met het model van Luginbuhl en Elbourne (2019). Dit model schat hoe groot de bbp-verliezen na een bankencrisis in de afgelopen decennia waren, en in hoeverre deze verliezen permanent zijn geweest. Door deze impact te combineren met de kans op een bankencrisis (die afhangt van de kapitaalpositie van banken) berekenen we de marginale baten van het verhogen van de kapitaalratio.

We nemen daarbij aanvullend het volgende aan. Ten eerste veronderstelt het model impliciet dat banken alleen binnenlandse – of in het geval van het gehele eurogebied, intra-Europese – leningen aanhouden. Ten tweede benaderen we de rente die banken betalen op vreemd vermogen met de risicovrije rente; in de praktijk zal deze rente iets hoger liggen. Tot slot laten we eventuele interacties met ander macroprudentieel beleid, zoals liquiditeitseisen of hypothecaire leennormen, buiten beschouwing.

Optimale kapitaalbuffers eurogebied

Voor onze analyse gebruiken wij data van 87 banken uit het eurogebied over de periode 1992–2019. De data zijn afhankelijk van de beschikbaarheid van balansgegevens van banken en de notering van het banktaandeel. Een aantal lidstaten valt door het ontbreken van data uit onze analyse – dit geldt voor Letland, Luxemburg en Slovenië.

Figuur 1 toont de uitkomsten van onze analyse voor banken in het eurogebied. De verticale as toont de marginale kosten en baten van de kapitaalbuffers van banken,

uitgedrukt in procenten van bbp, en de horizontale as toont het niveau van risicogewogen kapitaal.

Voor zowel de kosten als de baten tonen we in figuur 1 een drietal schattingen, die onderling van elkaar verschil-

Minimale kapitaaleisen voor banken in Bazel III KADER 1

In 2010 heeft de *Bank of International Settlements* (BIS) het raamwerk voor minimale kapitaaleisen voor banken uitgebreid en aangescherpt (BIS, 2010). Binnen dit raamwerk, Bazel III, gelden er drie pijlers. Bij de eerste pijler worden er minimale kapitaaleisen gesteld voor het krediet-, markt- en operationeel risico van een bank. De kapitaalratio bestrijkt het beschikbare kapitaal gedeeld door de naar risico gewogen activa. Bij de tweede pijler zijn de richtlijnen uitgezet waarbinnen banken de kwaliteit van het beschikbare kapitaal moeten beoordelen – deze worden getoetst door de toezichthouder. En de derde pijler stelt eisen aan de transparantie van banken. De drie pijlers moeten ervoor zorgen dat er voldoende buffers zijn om financiële schokken op te vangen, en tegelijkertijd transparantie bieden wat betreft de kwaliteit van het kapitaal en de risico's van een bank. Voor onze studie is de eerste pijler van belang. Deze onderscheidt vier vormen van kapitaal; Tier 1-kernkapitaal (CET1), kapitaalconservingsbuffers, aanvullend kernkapitaal, en minder liquide kapitaal (Tier 2). Aan ieder van deze kapitaalklassen zijn er voorwaarden gesteld. Wij focussen

op de eerste drie soorten kernkapitaal, en laten het Tier 2-kapitaal buiten beschouwing, omdat deze kapitaalklasse van lagere kwaliteit is en minder snel ingezet kan worden bij financiële schokken.

Bij elkaar opgeteld is de minimale kernkapitaaleis die voor alle banken geldt 8,5 procent. Deze bestaat uit het minimum aan kernkapitaal (4,5 procent), de kapitaalconservingsbuffer (2,5 procent) en het aanvullend kernkapitaal (1,5 procent). Bovenop deze minimale kapitaaleis van 8,5 procent, die voor alle banken geldt, zijn er nog specifieke kapitaaleisen per land of bank. Het moeten inzetten van de kapitaalconservingsbuffer kan ertoe leiden dat het bonus- en dividendbeleid van een bank wordt ingeperkt. Om conjunctuurafhankelijk systeemrisico te beperken kan de contracyclische buffer worden geactiveerd (0–2,5 procent). In Nederland is deze vooralsnog niet geactiveerd. Daarboven wordt aan grote, systeemrelevante banken aanvullend kernkapitaal (0–2,5 procent) vereist, vanwege de verhoogde risico's voor het financiële systeem. In totaal kan de minimale eis aan kernkapitaal daarmee oplopen tot 13,5 procent.

Het Modigliani-Miller-effect en de financieringskosten voor banken

KADER 2

Het aantrekken van financiering door banken, zowel via eigen als via vreemd vermogen, brengt kosten met zich mee. Vaak wordt er gedacht dat met het verhogen van de kapitaalratio de financieringskosten zullen toenemen, omdat het rendement op eigen vermogen nu eenmaal hoger is dan op vreemd vermogen. 'Eigen vermogen' is het risicodragend vermogen van een bank; hiermee worden de eerste financiële klappen voor een bank opgevangen, vandaar dat er een hoger rendement voor te vragen is.

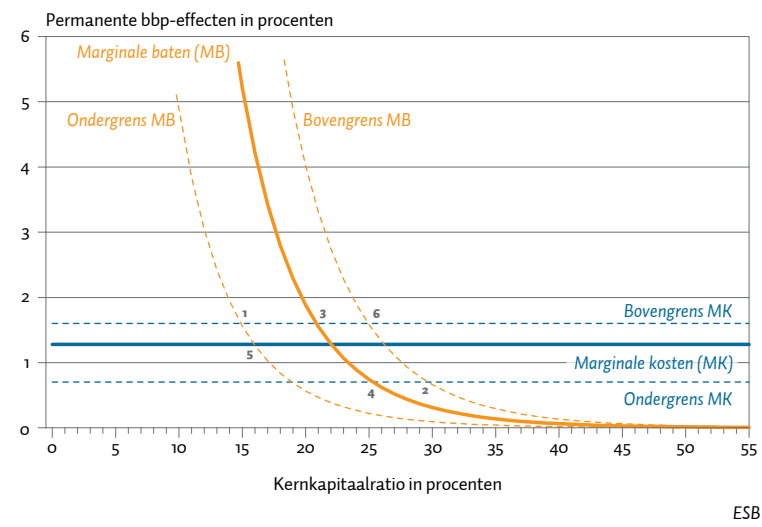
In een bekende paper stellen Modigliani en Miller (1958) echter dat de totale financieringskosten van een bedrijf (of bank) onafhankelijk zijn van de mix van eigen en vreemd vermogen. Het aantrekken van meer eigen vermogen (kapitaal) kan resulteren in een lagere volatiliteit van het rendement op aandelenvermogen, waardoor het gevraagde rendement op kapitaal daalt. Tegelijkertijd daalt ook het vereiste rendement op vreemd vermogen doordat een beter gekapitaliseerde bank veiliger wordt. Beide rendementen dalen dus, ter-

wijl de fractie van het duurdere soort vermogen (kapitaal) toeneemt.

Modigliani en Miller (1958) beargumenteren dat per saldo de financieringskosten van een bank volledig onafhankelijk zijn van de financieringsmix. Ze abstraheren echter van marktfriecties en -imperfecties, zoals belastingen en de kosten van faillissementen. Het is daarom niet direct op voorhand te bepalen of het aantrekken van meer kapitaal het rendement en dus de financieringskosten, doet toe- of afnemen. Recentere literatuur laat zien dat het Modigliani-Miller-effect niet altijd opgaat, of in ieder geval niet volledig. De ECB (2011) schat, bijvoorbeeld, dat de financieringskosten voor grote internationale banken slechts voor 41 en 73 procent onafhankelijk zijn van de financieringsmix, in plaats van de 100 procent die Modigliani en Miller voorspellen. Voor banken in de VS vinden Kashyap et al. (2010) een vergelijkbare grootte van 36–64 procent. Deze bevindingen impliceren dat de totale financieringskosten voor banken toenemen als ze meer kapitaal (eigen vermogen) aantrekken.

Optimale kapitaalbuffers

FIGUUR 1

len in enkele aannames. In het basismodel voor de marginale kosten leidt een één procentpunt hogere kapitaalratio tot een permanent bbp-verlies van 128 basispunten. De ondergrens van de kosten is 70 basispunten en de bovengrens 160, afhankelijk van de mate waarin we het Modigliani-Miller-effect of het belastingvoordeel voor schuldfinanciering meenemen.

In het basismodel voor de marginale baten nemen wij aan dat er zowel tijdelijke als permanente bbp-effecten zijn van een bankencrisis. Bij de ondergrens veronderstellen we dat er louter tijdelijke effecten zijn; bij de bovengrens dat de effecten voornamelijk permanent zijn.

Het snijpunt van de verschillende marginale kosten- en batencurves geeft de optimale kapitaalbuffer. De onder-

grens van onze schattingen is vijftien procent (punt 1 in de figuur), in dit geval gaan we uit van de hoogste kosten van hogere buffers en de laagste baten. De bovengrens is dertig procent (punt 2), met de laagste kosten en de hoogste baten.

De uitkomsten zijn in beperkte mate gevoelig voor de technische aannames aan de kostenkant. Als we voor de batencurve uitgaan van het basismodel, dan varieert de geschatte optimale kapitaalratio tussen de 20 procent (punt 3) en 25 procent (punt 4). De resultaten zijn aanzienlijk gevoeliger voor de aannames aan de kant van de opbrengsten van hogere kapitaalbuffers. Als we voor de marginalekostencurve uitgaan van het basismodel, dan varieert het optimum tussen de 16 procent (punt 5) en 26 procent (punt 6).

In alle gevallen ligt het door ons geschatte optimum dus hoger dan de huidige minimumeis van Bazel III van 13,5 procent. Dat pleit voor een verdere verhoging van de minimumeisen. Hoe hoog de minimumeisen precies moeten zijn, is echter ook een politiek vraagstuk. De kosten en de baten van bankenbuffers komen immers mogelijk niet bij dezelfde sociaal-economische groepen terecht. De baten zitten vooral in het voorkómen van een financiële crisis – en daarmee mogelijk een recessie. Hier heeft de hele maatschappij belang bij. De kosten van bankenbuffers worden met name gedragen door bedrijven en huishoudens die behoefte hebben aan bancaire krediet. Daarnaast zullen banken, afhankelijk van de mate waarin ze hogere financieringskosten doorberekenen aan hun klanten, ook zelf een deel van deze kosten dragen. Dit soort verdelingsvraagstukken nemen wij niet expliciet mee in onze analyse, maar zijn wel van belang in het beleidsdebat over bankenbuffers.

Optimale buffers lidstaten

Het ligt verder voor de hand dat de kosten en baten van hogere kapitaalbuffers van banken verschillen tussen lidstaten. Sommige landen hebben bijvoorbeeld een hogere bbp-volatiliteit, waardoor baten van bankenbuffers hoger kunnen zijn dan het gemiddelde voor Europese banken. Tegelijkertijd kunnen banken in sommige lidstaten ook meer moeite hebben om financiering aan te trekken, waardoor kosten hoger uitvallen. Deze mogelijke verschillen kunnen een effect hebben op het optimale niveau van kapitaalbuffers. Om die verschillen in kaart te brengen, schatten wij het model opnieuw voor alle individuele eurolanden waarvoor er voldoende observaties zijn.

De kostenkant schatten wij voor individuele lidstaten, waarbij we per land onderzoeken in hoeverre het rendement op bank aandelen afhangt van de kapitaalratio. Aan de batenkant zijn landspecifieke schattingen niet mogelijk door een gebrek aan observaties. Om deze reden maken wij drie groepen van landen met verschillende kansen op een bankencrisis (hoog, midden en laag). Deze kans bepalen we op basis van de volatiliteit in bbp-schokken. Zo zijn Nederland, België, Frankrijk, Oostenrijk en Italië landen met een lage volatiliteit.

Figuur 2 toont substantiële verschillen in de geschatte optimale buffers tussen lidstaten. Zo vinden wij voor banken in Griekenland, Cyprus, Malta en Slowakije een

optimum boven de twintig procent. Daarentegen zijn de geschatte optimale buffers laag in België, Frankrijk, Italië, Nederland en Oostenrijk, met buffers rond de tien procent – voor deze landen liggen onze puntschattingen dus lager dan de huidige minimale kapitaaleisen. Voor de lidstaten Estland, Letland, Litouwen, Luxemburg, Portugal en Slovenië kunnen we wegens beperkte data geen schatting maken.

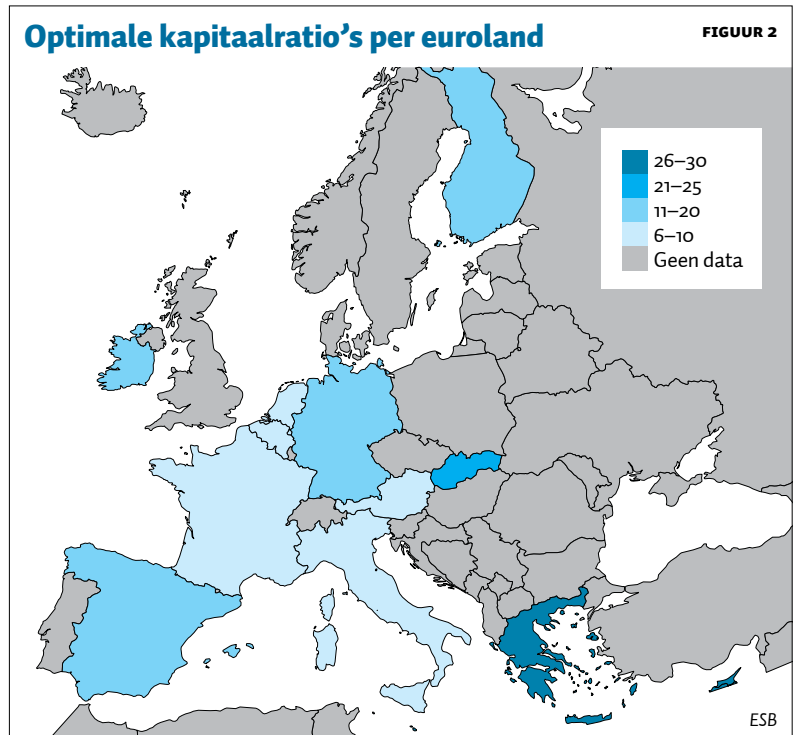
De resultaten per land laten zien dat het optimum flink kan verschillen tussen lidstaten. De uitkomsten suggereren dat de optimale ratio in een land omgekeerd gerelateerd is aan de stabiliteit van de nationale economie: banken in landen met een relatief lage bbp-volatiliteit kunnen toe met minder hoge buffers. Anderzijds speelt het gemak waarmee banken in verschillende lidstaten kapitaal kunnen aantrekken een rol. Hoe goedkoper het is om eigen vermogen aan te trekken, des te hoger is de optimale buffer.

De analyse van optimale kapitaalratio's per land kent enkele beperkingen. Zo schatten we bijvoorbeeld de marginale baten niet per land maar per groep van landen. Ook houden we geen rekening met de uiteenlopende schuld niveaus van nationale overheden, consumenten en bedrijven, terwijl landen met een grote staatsschuld minder goed in staat zullen zijn om banken in geval van crisis te ondersteunen. Daarnaast is de aanname van alleen binnenlandse blootstellingen problematischer voor individuele lidstaten dan voor het eurogebied in zijn geheel. Deze factoren beïnvloeden de kosten en baten van bankkapitaal, en kunnen daardoor van invloed zijn op het geschatte optimum voor individuele landen.

Conclusie

Kapitaalbuffers vormen een belangrijk veiligheidsventiel voor banken. Omdat de samenleving baat heeft bij financiële stabiliteit, zitten er grote voordelen aan bankbuffers. Tegelijkertijd leiden grotere buffers tot hogere rentes bij kredietverlening. De afweging van deze kosten en baten is bepalend voor welke kapitaaleis we als maatschappij willen stellen aan banken.

Aan de hand van een maatschappelijke kosten-batenanalyse vinden we een buffer voor de eurozone van vijftien tot dertig procent. Dat is dus hoger dan de huidige minimale kapitaaleis van Bazel III. Dit betekent dat de buffers nog verder omhoog moeten, ondanks de grote verbeteringen in de kapitaalposities van banken sinds de crisis van 2007/08. Wel verschilt de optimale bankkapitaalratio sterk tussen de lidstaten.

Literatuur

- Barth, J.R. en S.M. Miller (2018) Benefits and costs of a higher bank 'leverage ratio'. *Journal of Financial Stability*, 38(C), 37–52.
- Benink, H. (2018) Banken hebben nog steeds onvoldoende buffers. ESB, 103(4766S), 25.
- BIS (2010) *Basel III: a global regulatory framework for more resilient banks and banking systems*. Basel Committee on Banking Supervision, Bank for International Settlements, december.
- Cline, W.R. (2017) *The right balance for banks: theory and evidence on optimal capital requirements*. New York: Columbia University Press.
- ECB (2011) Common equity capital, banks' riskiness and required return on equity. *ECB Special Features*, IV, 125–131. Te vinden op www.ecb.europa.eu.
- Fransman, R. en R. van Tilburg (red.) (2016) *Banken, buffers en belastingbetalers*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Kashyap, A.K., J.C. Stein en S. Hanson (2010) An analysis of the impact of 'substantially heightened' capital requirements on large financial institutions. Booth School of Business, University of Chicago. Te vinden op hbs.edu.
- Luginbuhl, R. en A. Elbourne (2019) Accounting for the business cycle reduces the estimated losses from systemic banking crises. *Empirical Economics*, 56(6), 1967–1978.
- Miles, D., J. Yang en G. Marcheggiano (2013) Optimal bank capital. *The Economic Journal*, 123(567), 1–37.
- Modigliani, F. en M.H. Miller (1958) The cost of capital, corporation finance and the theory of investment. *The American Economic Review*, 48(3), 261–297.
- Schanz, J., D. Aikman, P. Collazos et al. (2011) *The long-term economic impact of higher capital levels*. BIS Papers, 60, 73–81.
- Soederhuizen, B., B. Kramer, G.H. van Heuvelen en R. Luginbuhl (2021) *Optimal capital ratios for banks in the euro area*. CPB Discussion Paper, te verschijnen.

Prikkels voor kwaliteit en preventie bij inkoop ouderenzorg moeten beter

Sinds 2015 wordt de ouderenzorg gefinancierd via drie systemen. Het overkoepelende doel is goede en toegankelijke ouderenzorg op de juiste plek en tegen de juiste prijs. Samenhangende financiële prikkels voor preventie en het inkopen op kwaliteit zijn hiervoor onontbeerlijk. Maar in de praktijk werken ze onvoldoende.

IN HET KORT

- In contracten tussen inkopers en aanbieders van ouderenzorg speelt kwaliteit nog een te kleine rol.
- De schotten tussen de drie systemen zorgen voor weinig ruimte om gezamenlijk te investeren in preventie.
- Verbeterpunten zijn: beschikbare instrumenten beter benutten, betere kwaliteitsinformatie en betere beloning van preventie.

BRAM WOUTERSE

Universitair docent aan de Erasmus School of Health Policy & Management (ESHPM)

PIETER BAKX

Universitair hoofd-docent aan de ESHPM

ERIK SCHUT

Hoogleraar aan de ESHPM

De analyse in dit artikel is gebaseerd op Bakx et al. (2020)

Van alle ontwikkelde landen geeft Nederland het meeste uit aan langdurige zorg: bijna vier procent van het bruto binnenlands product (bbp) (OESO, 2020). Toch zijn er zorgen over de kwaliteit en organisatie van de ouderenzorg (Actiz et al., 2020). Zo verscheen in 2017 het manifest *Scherp op ouderenzorg*, waarin er werd opgeroepen om de kwaliteit van verpleeghuizen te verbeteren. Als reactie daarop stelde het Zorginstituut een wettelijk bindend Kwaliteitskader Verpleeghuiszorg op, dat leidde tot een extra investering van 2,1 miljard euro per jaar in de verpleeghuiszorg. Investeringen om gebruik van verpleeghuiszorg te voorkomen of uit te stellen (doordat ouderen langer thuis kunnen blijven wonen) komen echter nog te weinig van de grond (Tweede Kamer, 2021a).

Voor het verbeteren van de kwaliteit van ouderenzorg, en het bieden van de juiste zorg op de juiste plek, zijn goede prikkels voor inkopers en aanbieders cruciaal. In het Nederlandse publiek gefinancierd systeem zijn de zorginkopers grotendeels verantwoordelijk voor het verkrijgen van de juiste zorg van goede kwaliteit tegen de beste prijs. Gebruikers zelf ervaren immers geen of maar kleine prijsprikkels, kunnen de kwaliteit van aanbieders niet altijd overzien, en hebben door aanbodrestricties soms niet veel keus.

De kernvraag is of de beoogde kwaliteitsverbetering gerealiseerd kan worden in het huidige stelsel. Op verschillende plekken wordt er nagedacht over een volgende stel-

selwijziging (Tweede Kamer, 2021b; CPB et al., 2020). Een stelselhervorming is echter niet alleen tijdrovend en kostbaar, maar ook geen blauwdruk voor succes. In geen van de huidige systemen hebben de inkopende partijen immers alle benodigde prikkels en instrumenten om te sturen op doelmatigheid, kwaliteit en preventie. Ook biedt een ander stelsel geen garantie dat de instrumenten die de partijen nu al wel hebben, maar nog niet ten volle inzetten, beter worden benut.

Het is daarom beter om eerst de effectiviteit van het huidige stelsel te analyseren om te zien of verbeteringen binnen het huidige stelsel mogelijk zijn. Vanwege de beperkte beschikbaarheid van goede kwaliteitsinformatie is een antwoord op de vraag, in hoeverre de huidige prikkels bijdragen aan de beoogde doelen, lastig te geven. Daarom focussen we in dit artikel op de vraag in hoeverre de bestaande prikkels en instrumenten ertoe leiden dat de verschillende inkopers via contractuele afspraken met zorgaanbieders op betere kwaliteit sturen.

Financiering en organisatie ouderenzorg

Sinds 2015 wordt de ouderenzorg gefinancierd en georganiseerd vanuit drie systemen, die elk andere instrumenten en prikkels kennen. Ten eerste: intensieve langdurige zorg valt onder de Wet langdurige zorg (Wlz) en wordt meestal aangeboden in een verpleeghuis, maar valt ook in een zorgvilla of thuis te leveren. Deze zorg wordt door regionale zorgkantoren gecontracteerd. Ten tweede: thuiswonende ouderen ontvangen wijkverpleging (verpleging en persoonlijke verzorging) via de Zorgverzekeringswet (Zvw). Deze zorg wordt door zorgverzekeraars gecontracteerd ten behoeve van hun eigen verzekerden. En ten derde: gemeenten contracteren voor thuiswonende ouderen begeleiding en ondersteuning op grond van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo).

Wet langdurige zorg

Drie instrumenten spelen een rol bij het contracteren van aanbieders in de Wlz. Ten eerste stelt de rijksoverheid voorafgaand aan ieder jaar een macrobudget vast, en verdeelt dit dan over de 32 zorgkantorregio's. Ten tweede is er sprake van prijsregulering. De zorg waarop cliënten recht hebben, wordt bepaald aan de hand van een zorgprofiel, dat door een onafhankelijke partij (CIZ) geïndiceerd wordt. Dit profiel beschrijft in grote lijnen het soort van zorg en ondersteuning

waarop iemand recht heeft, maar specificceert de te leveren zorg niet in detail. De Nederlandse Zorgautoriteit (NZa) reguleert de prijzen op basis van kostprijsonderzoek en stelt voor de op ieder profiel aansluitende zorgzwaartepakketten een maximumdagtarief vast. Ten derde onderhandelen de zorgkantoren jaarlijks met de aanbieders in hun regio over de prijzen van deze pakketten en over de hoeveelheid zorg.

Het doel van de budgettering door de rijksoverheid is uitgavenbeheersing. De budgetten moeten voldoende zijn om aan het wettelijk recht op Wlz-zorg te kunnen voldoen, en tegelijk een prikkel bieden aan de zorgkantoren om een scherpe prijs te bedingen en niet te veel zorg in te kopen. Zo geeft het beperkte budget zorgkantoren ook een prikkel voor preventie, om de instroom van nieuwe cliënten in de Wlz te beperken. Kwaliteit speelt geen expliciete rol in het budgetteringsmechanisme. Wel kan de rijksoverheid het beschikbare budget verhogen, om zo de kwaliteit te bevorderen. Ook de prijsregulering is gericht op uitgavenbeheersing. Stimulering van kwaliteit of preventie via het gereguleerde tarief speelt geen rol.

Voor de zorgkantoren zou het bevorderen van kwaliteit wel een belangrijke doelstelling moeten zijn. Zij moeten namelijk volgens de wet niet alleen afspraken maken met aanbieders over prijs en volume, maar ook over kwaliteit. Zorgkantoren kunnen die afspraken opnemen in de contracten, en kunnen door middel van prijsdifferentiatie aanbieders met een hoge kwaliteit belonen.

In de praktijk is de rol van de rijksoverheid bij het stimuleren van goede kwaliteit via de contractering beperkt. De overheid kan weliswaar extra middelen vrijmaken, maar heeft er binnen het bestaande systeem weinig grip op of die middelen daadwerkelijk aan kwaliteit worden besteed. Ook is de prikkel die de budgettering in theorie zou kunnen bieden voor preventie in de praktijk klein. Overschrijdingen moeten officieel binnen de eigen regio worden opgelost, maar de Minister stelt het macrobudget gedurende het jaar vaak naar boven toe bij. Bovendien hebben zorgkantoren ook maar weinig middelen om de vraag naar Wlz-zorg te beperken: zij gaan namelijk niet over de investeringen in thuiszorg en preventie die hiervoor nodig zijn aangezien die onder een ander financieringsregime vallen.

Zorgkantoren lijken bij de contractering weinig op kwaliteit te sturen door goede aanbieders te belonen. Ze hanteren vooral generieke kortingen (een à twee procent) op de maximumprijs. Volgens de NZa (2020) spelen in de afspraken tussen zorgkantoor en aanbieder de uitkomsten voor de cliënt nog steeds een te beperkte rol.

Vanwege de huidige schaarste aan verpleeghuisplekken is de concurrentie om cliënten tussen de aanbieders in veel regio's ook gering, waardoor kwantiteit in de praktijk belangrijker is dan kwaliteit. Het gebrek aan inkoop op kwaliteit komt naast de schaarste in het aanbod ook doordat uniforme uitkomst informatie ontbreekt. Doorgaans is alleen een beperkte set aan kwaliteitsindicatoren en algemene managementinformatie en inspectierapporten beschikbaar.

Zorgverzekeringswet

Bij het contracteren van de aanbieders van wijkverpleging in de Zvw, waarvoor zorgverzekeraars verantwoordelijk zijn, zijn de instrumenten verdeeld over overheid en zorgverze-

keraars. Evenals in de Wlz bepaalt de overheid welk macrobudget er jaarlijks beschikbaar is, en geldt er sinds 2018 een door het Zorginstituut vastgesteld Kwaliteitskader Wijkverpleging. Over de groei van het macrobudget worden er op nationaal niveau, in een zogeheten hoofdlijnenakkoord, afspraken gemaakt met zorgverzekeraars, zorgaanbieders en patiënten. Wanneer de kosten sterker stijgen dan afgesproken, kan de overheid als *ultimum remedium* aan alle zorgaanbieders een generieke tariefkorting opleggen.

Een stelselherforming is tijdrovend, kostbaar en geen garantie voor succes

Het doel van het hoofdlijnenakkoord is vooral uitgavenbeheersing. Daarnaast bevat het ook afspraken over de bevordering van de kwaliteit en transparantie. Zo is er expliciet vastgelegd dat het doel van de contractering tussen verzekeraars en aanbieders is om "afspraken te maken over doelmatigheid, kwaliteit, innovatie, organiserend vermogen en de juiste zorg op de juiste plek" (Rijksoverheid, 2018). Een van de belangrijkste activiteiten behelst het ontwikkelen van een relevante set van uitkomstindicatoren voor de wijkverpleging. Op grond van het Kwaliteitskader Wijkverpleging werkt het Zorginstituut Nederland aan het meten van gestandaardiseerde patiëntervaringen in de wijkverpleging en van andere kwaliteitsindicatoren.

Vooralsnog hebben de contractuele afspraken tussen zorgverzekeraars en aanbieders in de praktijk vooral betrekking op de prijs, zoals het vaststellen van integrale uurtarieven, en op het vaststellen van een omzetplafond, om ervoor te zorgen dat aanbieders niet meer uren zorg leveren dan noodzakelijk is. De kwaliteitsinformatie waarover de verzekeraar en de cliënten beschikken is beperkt. Het sturen op de uitgaven en op de kwaliteit van zorg wordt verder bemoeilijkt door het sinds 2015 sterk gestegen aantal niet-gecontracteerde zorgaanbieders (Vektis, 2019). Deze aanbieders sluiten geen contract af met de zorgverzekeraar, maar de door hen geleverde zorg moet wel grotendeels door de verzekeraar worden vergoed. Voor een vergelijkbare cliënt werd in 2018 bij een niet-gecontracteerde zorgaanbieder gemiddeld 2,7 keer meer gedeclareerd dan bij een gecontracteerde zorgaanbieder (Vektis, 2019).

Soms worden er in plaats van uurtarieven maandtarieven afgesproken. Dit geeft aanbieders mogelijk prikkels voor preventie. Als een aanbieder een van tevoren afgesproken vast bedrag ontvangt voor een cliënt, dan is er geen prikkel meer om zo veel mogelijk uren zorg te verlenen, en wordt het juist aantrekkelijk om het gebruik van extra zorg te voorkomen.

Het gebrek aan goede kwaliteitsinformatie zorgt echter voor een risico: wanneer de zorgverzekeraar en de cliënt zelf de kwaliteit van zorg niet goed kunnen beoordelen,

dan kunnen aanbieders ook proberen om op de kosten te besparen door te weinig of een te slechte kwaliteit aan zorg te leveren.

Wet maatschappelijke ondersteuning

Gemeenten ontvangen voor Wmo-zorg een niet-geoormerkt budget vanuit het Rijk. Het staat ze vrij hoeveel budget ze aan de Wmo besteden. Omdat de Wmo een voorziening in plaats van een verzekerd recht is, hebben gemeenten bovendien vrijheid in hoe ze de ondersteuning voor hun inwoners regelen, zolang die aan de gestelde minimumeisen voldoet.

Gemeenten hebben twee instrumenten om preventie en de kwaliteit van zorg te stimuleren. Ten eerste contracteren gemeenten zorgaanbieders. Dat doen ze via een aanbestedingsprocedure, waarbij er een beperkt aantal aanbieders wordt gecontracteerd, of via een *open-house*-constructie waarbij alle aanbieders die aan de vooraf gestelde eisen voldoen een raamcontract krijgen. Ten tweede kunnen gemeenten investeren in het voorkómen van Wmo-gebruik. Ze worden geacht om rekening te kunnen houden met de lokale omstandigheden, en om zorg af te kunnen stemmen op andere gemeentelijke taken. Zo kunnen ze mogelijk zorggebruik beperken via preventie; door bijvoorbeeld te investeren in de sociale cohesie en veiligheid van een wijk, zou de behoefte aan thuiszorg kunnen dalen.

De Wmo verplicht de gemeenteraad tot het stellen van regels voor een goede verhouding tussen de prijs en de kwaliteit van een voorziening. In de contractering van aanbieders kunnen gemeenten afspraken opnemen over de kwaliteit. Gemeenten zijn verder verplicht om de kwaliteit van de geleverde zorg op een transparante en onafhankelijke manier te waarborgen. Gemeenten hebben een grote vrijheid in hoe ze kwaliteit definiëren en de afweging tussen prijs en kwaliteit maken.

De prikkel die het integrale budget gemeenten geeft om te investeren in het integreren van Wmo-zorg met andere voorzieningen en preventie levert in de praktijk weinig op. Dit komt mogelijk doordat investeringen in preventie van een grotere zorgvraag niet direct leiden tot lagere kosten voor gemeenten, maar vooral voor zorgverzekeraars en de Wlz. Maar mogelijk is ook extra regelgeving vanuit de rijksoverheid een factor, want die beperkt de vrijheid om de toegang en het aanbod van Wmo-zorg naar eigen inzicht vorm te geven.

Bij de contractering van zorg houden gemeenten maar beperkt rekening met kwaliteit. Zo gebruikt slechts veertig procent van de gemeenten toezichtinformatie over kwaliteit voor beleidsvorming, inkoop en toewijzing van aanbieders aan cliënten (IGJ, 2020). De meeste gemeenten contracteren aanbieders via een *open-house*-constructie. Gemeenten kunnen vooraf wel bepaalde kwaliteitseisen stellen, maar kunnen goed presterende aanbieders daarna niet belonen met een hogere prijs. Het sturen op kwaliteit komt daarvoor vooral bij de cliënt te liggen. *Open-house*-constructies, waarbij vele partijen toegang krijgen tot de lokale zorgmarkt, kunnen goed werken wanneer cliënten zelf in staat zijn om de goede van de slechte aanbieders te onderscheiden (Van Eijkel, 2018). Het probleem daarbij is echter dat cliënten vaak geen goede informatie over kwaliteit hebben.

In tegenstelling tot de Wlz en de Zvw, is er voor aanbieders geen verplichting om openbare kwaliteitsinformatie te verschaffen. Het aanbesteden van de zorg aan een beperkt aantal aanbieders, met duidelijke afspraken over volume en kwaliteit, kan dan een goed alternatief zijn. Gemeenten lijken echter de Europese aanbestedingsregels vaak te complex te vinden.

Ruimte voor verbetering

Binnen alle drie de systemen wordt de contractering van zorgaanbieders onvoldoende gebruikt om kwaliteitsverbetering te stimuleren. Bij een vergelijking tussen de systemen vallen er drie problemen op die voor elk systeem gelden.

Instrumenten onvoldoende benut

De inkopers hebben niet altijd de instrumenten en wettelijke mogelijkheden om kwaliteitsverbetering te belonen door middel van een selectieve contractering, tariefdifferentiatie of voorkeursbehandeling door bijvoorbeeld het sturen van patiënten. Zo hebben zorgkantoren te maken met zowel gereguleerde minimumprijzen als een krappe markt, wat prijsdifferentiatie tussen goede en minder goede aanbieders lastig maakt. Zorgverzekeraars kunnen niet-gecontracteerde aanbieders, waarmee ze geen afspraken kunnen maken over kwaliteit, niet uitsluiten.

De inkopers zetten echter het instrumentarium dat ze wel ter beschikking hebben te beperkt in. Een groot deel van de gemeenten biedt via een *open-house*-constructie bijvoorbeeld alle aanbieders die aan een vrij beperkte set van minimumeisen voldoen een raamcontract. Gemeenten zouden binnen dezelfde constructie ook strengere kwaliteitseisen kunnen opleggen, of kunnen kiezen voor aanbesteding op basis van uitgebreide eisen over volume en kwaliteit. De zorgverzekeraars zouden zelf meer kwaliteitsinformatie kunnen verzamelen en delen met verzekerden over aanbieders van de wijkverpleging. Ook zorgkantoren kunnen in hun contracten explicietere en meetbare afspraken over cliëntuitkomsten opnemen.

De vraag is waarom het opnemen van dergelijke afspraken niet gebeurt, maar hier is geen eenduidig antwoord op te geven. In sommige gevallen, zoals bij de aanbesteding van Wmo-zorg, lijkt een gebrek aan expertise in combinatie met een complexe regelgeving een rol te spelen. Bij de wijkverpleging is een mogelijke verklaring dat verzekeraars weinig prikkels hebben om in te zetten op kwaliteit, omdat ouderen meestal toch niet van verzekeraar wisselen, en bovendien een financieel onaantrekkelijke klantengroep zijn (Van de Ven, 2021). In de Wlz kan het krappe aanbod een rol spelen.

Goede kwaliteitsinformatie ontbreekt

Voor het inkopen op kwaliteit is goede kwaliteitsinformatie nodig. Meer en betere kwaliteitsinformatie geeft niet alleen meer inzicht in hoe het stelsel presteert, maar geeft de contracterende partijen ook meer mogelijkheden om kwaliteitsverschillen in contracten te waarderen. Bovendien geeft het cliënten de mogelijkheid om zelf kwaliteitsverbetering af te dwingen door 'met de voeten te stemmen'.

Omdat het in de ouderenzorg meestal niet gaat over het genezen van een ziekte maar over het ondersteunen van mensen met gezondheidsproblemen, is het meten van kwaliteit complex. Dat betekent dat kwaliteitsinformatie niet alleen moet gaan over medische uitkomsten of het zorgproces, maar vooral over wat voor de cliënt zelf van belang is, zoals de kwaliteit van leven.

Er worden weliswaar stappen gezet richting betere kwaliteitsinformatie, maar het gaat langzaam. De informatie die verzameld wordt, gaat nu vooral over het voldoen aan minimumeisen (bijvoorbeeld door de inspectie), en bestaat uit voor cliënten zelf niet bruikbare proces- en structuurindicatoren. Bovendien is de beschikbare informatie vaak slecht ontsloten, of niet consistent tussen aanbieders en over de tijd opgevraagd.

Schotten bemoeilijken investeringen in preventie

Het gebruik van ouderenzorg verloopt meestal in opeenvolgende fasen met een steeds intensievere zorg. Maar, door het op tijd aanpakken van problemen in een vroege fase of door het gericht bieden van extra ondersteuning thuis, kan het gebruik van latere, intensievere (verpleeghuis)zorg vaak worden uitgesteld of voorkomen, hoewel dit niet altijd goedkoper is (Wong et al., 2018).

Investeringen om het gebruik van intensieve zorg uit te stellen of te voorkomen worden bemoeilijkt door de huidige inrichting van de ouderenzorg, waarbij de verantwoordelijkheid voor de zorg in opeenvolgende levensfasen bij steeds andere partijen is gelegd. Door deze versnippering is er sprake van een *wrong-pocket*-probleem: de extra kosten die in de eerste fasen gemaakt moeten worden, komen bij de verzekeraars en vooral bij de gemeenten terecht, terwijl de besparing in de verpleeghuiszorg ten bate komt van het Wlz-budget.

Een concreet voorbeeld vormen aanpassingen aan de woning, zoals een traplift, die kunnen voorkomen dat een oudere vanwege mobiliteitsproblemen naar het verpleeghuis moet (Diepstraten et al., 2019). Voor gemeenten zijn investeringen hierin nu niet rendabel, omdat ze de bespaarde kosten in de Wlz niet terugzien. Zij hebben nu juist een financiële prikkel om mensen zo snel mogelijk een Wlz-indicatie te laten aanvragen.

Conclusie

In plaats van het optuigen van een nieuw stelsel is het beter om ervoor te zorgen dat, binnen het huidige stelsel, de inkopende partijen meer prikkels krijgen om in te kopen op kwaliteit en preventie, en ook de middelen hebben om dat te doen. Daarbij zijn drie uitgangspunten van belang.

Ten eerste het vinden van manieren om het bestaande inkoopinstrumentarium beter in te zetten voor kwaliteit. Het recente wetsvoorstel om het voor gemeenten makkelijker te maken om Wmo-zorg aan te besteden, in plaats van een open-house-constructie te gebruiken, is een stap in die richting.

Ten tweede het verzamelen van betere kwaliteitsinformatie. Daarbij moet de nadruk liggen op het verzamelen van informatie vanuit het cliëntenperspectief, en het op een consistente en toegankelijke manier presenteren van die informatie. Het Amerikaanse *Nursing Home Compare*,

waarbij gedetailleerde kwaliteitsinformatie op een transparante manier wordt gepresenteerd, is hiervan een voorbeeld.

Tot slot moet het mogelijk worden om de kosten en baten van preventie over de systemen te kunnen verdelen. Een recent wetsvoorstel om het voor zorgkantoren mogelijk te maken te investeren in preventie, laat zien dat dit met enige creativiteit binnen het huidige stelsel valt in te passen. De volgende stap is om gemeenten te laten delen in de besparingen van Wlz-kosten, die door hun investeringen in preventie kunnen worden behaald.

Literatuur

- Actiz, LOC, Patiëntenfederatie Nederland et al. (2020) *Actie nodig voor toekomstbestendige ouderenzorg*. Notitie, 1 oktober. Te vinden op www.actiz.nl.
- Bakx, P., F. Schut, B. Wouterse (2021) *Price setting and contracting help to ensure equitable access in the Netherlands*. WKC Policy Series on Long-Term Care, 6. Te vinden op extranet.who.int/kobe_centre.
- CPB, Ministerie van VWS en Ministerie van Financiën (2020) *Zorgkeuzes in Kaart 2020*. Te vinden op www.rijksoverheid.nl.
- Diepstraten, M., B. Wouterse en R. Douven (2019) Dankzij een toegankelijk huis minder snel naar het verpleeghuis. ESB, 104(4774), 281–283.
- Eijkel, R. van (2018) *Naar een effectieve inkoop binnen het sociaal domein*. CPB Policy Brief, 2018/04.
- IGJ (2020) *Wmo toezicht 2019. Rapport Inspectie Gezondheidszorg en Jeugd*, oktober. Te vinden op www.rijksoverheid.nl.
- NZA (2020) *Onderzoeksrapport Sturing op kwaliteitsverbetering verpleeghuiszorg door zorgkantoren*. NZA Rapport, 28 oktober. Te vinden op puc.overheid.nl.
- OESO (2020) *Spending on long-term care*. OESO Publicatie, november. Te vinden op www.oecd.org.
- Rijksoverheid (2018) *Hoofdlijnenakkoord wijkverpleging*. Nieuwsbericht, 6 juni.
- Tweede Kamer (2021a) *Stand van zaken domein-overstijgende samenwerking: brief van de Minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport*, 31765, nr. 544.
- Tweede Kamer (2021b) *Dialognota Ouder worden 2020–2040: brief van de Minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport*, 2343813–1006661–LZ.
- Vektis (2019) *Ontwikkeling (niet-)gecontracteerde wijkverpleging 2016–2018*. Vektis Rapport, 3 september.
- Ven, W. van de (2021) *Compenseer zorgverzekeraars volledig voor voorspelbare verliezen*. ESB, 106(4794), 79–81.
- Wong, A., P. Bakx, B. Wouterse en E. van Doorslaer (2018) *Thuiszorg is niet altijd goedkoper dan verpleeghuiszorg*. ESB, 103(4765), 419–421.

Marktfalen big tech bedreigt menselijke keuzevrijheid

We staan de komende jaren voor belangrijke keuzes om big tech in goede banen te leiden. Zonder regulering leidt het oligopolie van technologiebedrijven tot een techdictatuur en massa-surveillance. Hoe kan de keuzevrijheid van de mens worden bewaakt en hersteld?

IN HET KORT

- Big tech vormt een bedreiging voor de menselijke keuzevrijheid, een van de uitgangspunten van onze rechtstaat.
- Netwerkeffecten en schaalvoordelen leiden tot een *winner-takes-all*-dynamiek en een big tech-oligopolie.
- Om het falen van de markt te corrigeren en de keuzevrijheid van de mens te beschermen is regulering noodzakelijk.

WILLEM PETER DE RIDDER

Directeur van
Futures Studies

De *human agency*, oftewel de keuzevrijheid van de mens, is een belangrijk uitgangspunt van onze rechtstaat. Mensen worden geacht om onafhankelijk van anderen en van hun omgeving afwegingen te kunnen maken, beslissingen te kunnen nemen en te kunnen handelen. We gaan uit van de vrije wil, en van de eigen verantwoordelijkheid voor wat je doet en wat je laat. In onze op het liberalisme gebaseerde samenleving is er veel vrijheid om het leven naar eigen inzicht in te richten. De klassieke grondrechten die ten tijde van de Verlichting door onder anderen John Locke zijn geformuleerd, moeten de mogelijkheid waarborgen dat de mens vrij kan handelen: het recht op leven, de vrijheid van meningsuiting, en de vrijheid van drukpers.

In de economische wetenschap wordt het uitgangspunt van de menselijke vrijheid om te kiezen vertaald naar de *homo economicus*. De mens wordt verondersteld om volledig rationeel te zijn qua denken en doen, wat vervolgens leidt tot efficiënte markten.

Inmiddels weten we wel beter. Mensen zijn helemaal niet zo onafhankelijk en autonoom. Onze afwegingen worden mede bepaald door de omgeving waarin we ons bevinden en wat daar de gebruiken zijn; ook opvoeding, opleiding en religie spelen hierbij een rol. Bovendien zijn we intrinsiek niet zo rationeel als de traditionele economische wetenschap aanneemt (Kahneman, 2011; Kahneman

en Tversky, 1979). We blijken bij beslissingen in onzekere omstandigheden grotere risico's te nemen als we iets dat we al hebben kunnen verliezen, en kleinere risico's als we iets kunnen winnen. Het kiezen voor zekerheid is begrijpelijk, maar in economische zin ook irrationeel en inefficiënt. Ariely (2008) heeft in zijn werk laten zien dat mensen zelfs voorspelbaar irrationeel zijn. Reclamemakers maken hier handig gebruik van, evenals de sociale media.

Sinds de Amerikaanse presidentsverkiezingen van 2016 weten we dat algoritmes van sociale media een effectief middel zijn om het kiesgedrag van mensen te beïnvloeden en de menselijke keuzevrijheid te ondermijnen. Wylie (2019) beschrijft in zijn boek *Mindf*ck* hoe Cambridge Analytica de persoonsgegevens, voorkeuren en drijfveren van 87 miljoen Amerikanen verzamelde om hen met heel gerichte campagnes te kunnen bestoken (*microtargeting*).

Wylie (2019) schrijft dat de onderliggende ideologie van de sociale media niet is om de keuzevrijheid van mensen te bevorderen, maar juist om die te vernauwen, te filteren en te beperken ten behoeve van hun adverteerders.

Of er sprake is van een ideologie valt te betwisten. Het is eerder een onwenselijke consequentie van zowel het functioneren van digitale platformmarkten als het verdienmodel van de sociale media, dat is gebaseerd op advertentie-inkomsten die door nauwkeurige targeting worden gemaximaliseerd. Dit artikel analyseert hoe marktfalen leidt tot ondermijning van de keuzevrijheid, en welke (beleids)opties er zijn om dit te ondervangen.

Netwerkeffecten en schaalvoordelen

Het platformbusinessmodel van de grote technologiebedrijven faciliteert transacties tussen verschillende groepen gebruikers. Denk aan sociale media, marktplaatsen en appstores. Voor gebruikers wordt het nut van het platform groter naarmate zich meer gebruikers aansluiten. Je hebt niets aan een telefoon of aan een account op Facebook als je de enige gebruiker bent. Dit netwerkeffect wordt tot uitdrukking gebracht in de *wet van Metcalfe*: de waarde van een netwerk neemt kwadratisch toe met het aantal aangesloten apparaten of gebruikers.

Op platforms zijn er twee soorten netwerkeffecten. Allereerst zijn er de *same-side*-netwerkeffecten die veroorzaakt worden door toename van het aantal gebruikers van dezelfde gebruikersgroep. Een sociaal netwerk als LinkedIn wordt pas interessant als er veel mensen op zitten zoals jij.

Daarnaast zijn er *cross-side*-netwerkeffecten. Voor adverteerders is LinkedIn waardevoller als er meer profielen op staan. Netwerkeffecten ontstaan door interacties tussen gebruikers, dus aan de vraagzijde van de markt.

Deze netwerkeffecten aan de vraagzijde zorgen vervolgens voor de schaalvoordelen aan de aanbodzijde die nodig zijn om de 'sunk costs' van het bouwen van een platform terug te verdienen. Als het platform eenmaal gebouwd is, zijn de marginale kosten voor het aansluiten van meer gebruikers laag.

Figuur 1 laat de dynamiek zien tussen de netwerkeffecten en de schaalvoordelen (De Ridder, 2016). De linkerkant illustreert het netwerkeffect: hoe het platform voor gebruikers steeds interessanter wordt als er meer gebruikers meedoen. Meer gebruikers zorgen voor meer omzet en voor schaalvoordelen, zoals weergegeven aan de rechterkant van de figuur. Door de financiële ruimte die daardoor ontstaat te gebruiken voor investeringen in nieuwe functionaliteit, kan een volgende groep gebruikers aan het platform worden verbonden, waarmee er weer nieuwe netwerkeffecten optreden.

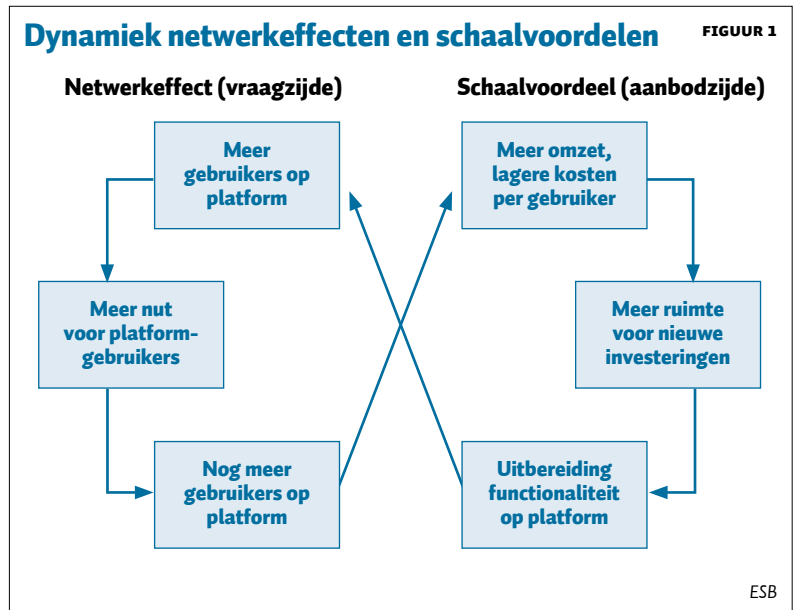
Deze dynamiek kan leiden tot een vliegwieleffect en een exponentiële groei van een platform. Naarmate het platform groter en sterker wordt, gaan meer gebruikers zich aansluiten. Waar de eerste gebruikers een risico namen, omdat het voor hen nog onduidelijk was of het platform werkelijk zou aanslaan, wordt dat risico voor latere deelnemers steeds kleiner.

Marktmacht

De netwerkeffecten kunnen ook leiden tot een toetredingsbarrière. Als het voor gebruikers van een platform duur of lastig is om naar een ander platform over te stappen of om van meerdere platforms tegelijkertijd gebruik te maken, ontstaat er een *lock-in*-situatie. Op platformmarkten is slechts ruimte voor een klein aantal spelers, zodat de concurrentiestrijd initieel hevig is. Maar als de *lock-in* van gebruikers effectief is en een toetredingsbarrière vormt, ontstaat er een *winner-takes-all*-dynamiek die leidt tot marktmacht.

Big tech bestaat wereldwijd momenteel uit niet meer dan negen ondernemingen. Dat zijn er zes in de Verenigde Staten (Apple, Alphabet/Google, Microsoft, Amazon, Facebook en IBM) en drie in China (Tencent, Alibaba en Baidu). Het beperkte aantal spelers en hun gezamenlijke marktaandeel – ofwel de concentratiegraad – zijn typische kenmerken van een oligopolie. Omdat hun producten substituten zijn en niet exact hetzelfde, spreken we van een heterogeen oligopolie. Petit (2018) stelt dat mededingingsautoriteiten en toezichthouders de grote technologiebedrijven weliswaar als monopolisten bestempelen, maar dat de concurrentie die ze zowel onderling als van andere bedrijven ervaren zodanig hevig is dat er van een monopolie geen sprake is.

Het is evident dat het op dit moment moeilijk is om geen gebruik te maken van de diensten van technologiebedrijven zoals Facebook, Google en Microsoft. Hoe zou je aan informatie moeten komen, sociale contacten onderhouden of een baan kunnen vinden? Ze zijn een niet te vermijden onderdeel van ons leven geworden. En ze zijn

de boegbeelden van een nieuwe economie, waarin digitalisering en kunstmatige intelligentie leiden tot nieuwe businessmodellen (De Ridder, 2020).

Marktfalen

Waar het marktmechanisme niet werkt volgens de economische theorie is er sprake van marktfalen en is overheidsinterventie te rechtvaardigen. Marktfalen van big tech uit zich op drie manieren. In de eerste plaats is er sprake van een dominante marktpositie van een klein aantal spelers: big tech. De *winner-takes-all*-dynamiek op digitale platformmarkten leidt tot een toetredingsbarrière, en daarmee tot een beperking van de concurrentie. De opbrengsten van deze marktmacht worden door de grote technologiebedrijven regelmatig gebruikt om concurrenten en aanbieders van aanverwante diensten op te kopen, en toe te voegen aan hun conglomeraat. Zo is Facebook ook eigenaar van Instagram en Whatsapp. En YouTube, de grootste zoekmachine na Google, is evenals Google onderdeel van Alphabet.

In de tweede plaats is er geen echte vrije afstemming meer tussen vraag en aanbod. Door de centrale rol van de platforms in het onderhouden van sociale contacten is er nauwelijks sprake van een vrije keuze om wel of niet te consumeren. Bovendien zijn er voor de meeste platforms geen volwaardige alternatieven, waardoor de prijs, in de vorm van gebruikersvoorwaarden waarin je 'vrijwillig' je privacy uit handen geeft, eenzijdig bepaald wordt door de grote socialemediabedrijven en niet door vrije afstemming tussen consument en producent. Vrije keuze voor het al dan niet accepteren van de voorwaarden, en daarmee voor het gebruik van de platforms, is er in formele zin wel, maar is in de praktijk ernstig beperkt.

In de derde plaats zijn er verschillende negatieve maatschappelijke externe effecten. Sociale media die van gebruikers gedetailleerde profielen opbouwen en microtargeting inzetten om hun advertentieomzet te maximaliseren, maken niet alleen inbreuk op de privacy, maar hebben ook een grote invloed op ons aankoop- en zelfs ons stemgedrag, zoals we hebben gezien bij Cambridge Analytica. Boven-

dien zorgen de algoritmes die advertenties en nieuwsberichten voor je selecteren ervoor dat je in een filterbubbel terecht komt. Zo ontstaat er een bijzondere vorm van informatie-asymmetrie tussen gebruikers en platforms. Wie de objectiviteit van berichtgeving wil vaststellen en meer divers nieuws wil consumeren, moet daar actief naar op zoek.

Dreigende techdictatuur

Een belangrijke vraag is of de grote technologiebedrijven zo machtig zijn dat ze de democratie naar hun hand kunnen zetten. Van Gils et al. (2020) hebben aangetoond dat, naast microtargeting, vooral filterbubbels die ontstaan als mensen het nieuws via de sociale media volgen, invloed hebben op de verkiezingsuitslag. Volgens Harari (2018) dreigt een *digital dictatorship* ofwel techdictatuur als er te veel data in te weinig handen terecht komen.

Zelfregulering doorbreekt de economische dynamiek van de big tech niet

Zuboff (2019) waarschuwt voor het surveillance-kapitalisme. Om hun advertentie-inkomsten te maximaliseren bouwen sociale media van iedere gebruiker een gedetailleerd profiel op. Hoe beter je iemands voorkeuren, wensen, behoeften en gedragingen kent, hoe gericht je kunt adverteren en hoe hoger de prijs van de advertentie. De meestgebruikte apps zijn gratis, in die zin dat er geen aanschaf- of abonnementskosten zijn. Maar gratis bestaat niet: gebruikers betalen met hun data. Met andere woorden, de gebruiker is het product geworden.

Het beheersen van informatie en surveillance zijn kenmerken van autoritaire regimes, maar daaruit volgt niet dat technologiebedrijven autoritaire regimes zijn of willen zijn. Hun commerciële succes en machtspositie zijn economisch goed verklaarbaar.

Aanpak marktfalen big tech

Het marktfalen van big tech wordt in de drie economische machtsblokken Europa, Verenigde Staten en China anders beoordeeld en aangepakt. Er is een machtsverschuiving waarneembaar in de driehoeksverhouding van burgers, bedrijven en overheden, waarbij vooral burgers macht inleveren aan bedrijven. Overheden zoeken naar mogelijkheden om dat terug te draaien of om zelf meer macht te krijgen.

In China, dat een systeem van staatskapitalisme kent, hanteert de overheid dezelfde methoden als big tech ten behoeve van een *social credit*-systeem. Het gedrag van burgers wordt in detail gemonitord en uitgedrukt in een

rapportcijfer. Als je verkeersovertredingen begaat, leningen niet op tijd afbetaalt, of op de sociale media kritische opmerkingen maakt over de partij, dan gaat je score omlaag en wordt je vrijheid beperkt. Alleen wie op een voldoende staat, komt in aanmerking voor de betere banen, kan een huis kopen en mag op reis.

Meer nog dan Europa kan de Amerikaanse democratie worden gekenmerkt als een corporatie. De door grote ondernemingen gefinancierde lobby heeft een aanzienlijke invloed op de politieke besluitvorming. Een steeds groter deel van het bruto nationaal product gaat naar winsten van ondernemingen, een steeds kleiner deel naar lonen. Digitale businessmodellen en toepassingen van kunstmatige intelligentie worden ontwikkeld met het oog op commerciële belangen en winststreven binnen een wettelijk regime dat weinig beperkingen oplegt.

De democraten in het Amerikaanse Huis van Afgevaardigden pleitten in een vuistdik rapport voor het opsplitsen van Amazon, Apple, Facebook en Google om de concurrentie te herstellen, innovatie te bevorderen en de democratie te beschermen (United States Congress, 2020). Dit is in het verleden in de Verenigde Staten ook gedaan met Standard Oil en AT&T. De kans is echter klein dat dit nu weer gaat gebeuren, want de Republikeinen zijn tegen en onder kiezers/consumenten leeft het onderwerp onvoldoende.

De Europese Unie richt zich niet zozeer op de omvang van de technologiebedrijven, als wel op hun marktgedrag. Google heeft inmiddels drie boetes gehad voor misbruik van zijn marktmacht voor een totaalbedrag van acht miljard euro. En tegen Amazon loopt een onderzoek wegens het misbruiken van data van de producten van derden, die via hun platform worden verkocht ten behoeve van de productie en de verkoop van hun eigen aanbod. Eurocommissaris Vestager zegt in het officiële statement: *“We do not take issue with the success of Amazon or its size. Our concern is a very specific business conduct, which appears to distort genuine competition.”* (Europese Commissie, 2020)

Zelfregulering

De grote technologiebedrijven hebben in een vlucht naar voren vooral met betrekking tot de sociale media een aantal initiatieven tot zelfregulering genomen. Facebook heeft in mei 2020 bijvoorbeeld het *Oversight Board for Content Decisions* geïnstalleerd, dat beslissingen neemt over het toelaten of verwijderen van bepaalde content. Ook wordt er geëxperimenteerd met meer decentrale oplossingen, gebruikmakend van de *wisdom of the crowd*. Als veel mensen aangeven een bericht ongepast te vinden, wordt het automatisch verwijderd.

Daarnaast zien we dat sociale media stringenter gebruiksvoorwaarden hebben opgesteld, en dat die in toenemende mate worden gehandhaafd. Dagelijks worden er vele nepprofielen en opruiende berichten verwijderd. Gebruikers die desinformatie verspreiden of oproepen tot geweld kunnen worden geblokkeerd, met Donald Trump als bekendste voorbeeld.

Deze zelfregulering kent echter ook een aantal bezwaren. Sommige platforms zijn zo groot geworden dat een gebruiker die hiervan verwijderd wordt in zijn recht op

vrije meningsuiting beperkt is, aangezien er geen vergelijkbaar alternatief is. Bovendien wordt de beslissing tot verwijdering op gezag van een particuliere onderneming genomen. Er komt geen rechter aan te pas. En als technologiebedrijven politieke kleur gaan bekennen, is er effectief sprake van censuur.

Meer regelgeving nodig

Het belangrijkste probleem van zelfregulering is dat dit de economische dynamiek die leidt tot een oligopolie niet zal doorbreken. De enige oplossing hiervoor is betere regulering op internationaal niveau. Nederland is als land niet bij machte om regelgeving voor wereldwijd opererende technologiebedrijven en sociale media in te voeren en te handhaven. En dat is niet alleen omdat wij in Nederland te klein zijn om indruk te maken op big tech. Bij de Nederlandse overheid en politiek zit er ook te weinig kennis van digitalisering en kunstmatige intelligentie. De meeste leden van de Tweede Kamer hebben een typische alfa-achtergrond en de Autoriteit Persoonsgegevens is onderbezet. Digitaal talent kiest in Nederland zelden voor een overheids carrière; banen bij technologiebedrijven in binnen- en buitenland zijn een stuk interessanter.

Ingrijpen zal minimaal op Europees niveau moeten gebeuren, en daar zien we diverse initiatieven. De Europese Commissie heeft drie wetten in voorbereiding. De *Data Governance Act* (DGA) moet leiden tot de komst van data-intermediairs die het delen van data op een neutrale en transparante manier gaan regelen om monopolisering van data door technologiebedrijven tegen te gaan. Dit is eerder in *ESB* ook geopperd door Schellekens et al. (2020). De *Digital Services Act* (DSA) moet ervoor zorgen dat illegale content sneller wordt verwijderd, en verplicht platforms om transparant te zijn over de algoritmes die worden gebruikt. En de *Digital Markets Act* (DMA) ten slotte moet voorkomen dat grote platforms, die als poortwachter worden beschouwd, zo veel marktmacht krijgen dat concurrentie en innovatie worden beperkt.

Dit zijn goede ontwikkelingen, maar er is meer nodig om burgers weerbaarder te maken en instrumenten in handen te geven tegen de marktmacht van de grote technologiebedrijven, en om de keuzevrijheid van de mens te beschermen. In de eerste plaats moeten deze bedrijven verplicht worden om interoperabiliteit te faciliteren. In platformmarkten ontstaan er oligopolies door netwerkeffecten en deze maatregel grijpt daar direct op in.

Interoperabiliteit betekent twee dingen, namelijk dat je vanuit de ene app een bericht kan sturen naar een andere app, en dat je eenvoudig met behoud en medeneming van al je data naar een andere app kan overstappen. Voor mobiele telefonie hebben we geregeld dat je, ongeacht wie je provider is, wereldwijd ieder nummer kunt bereiken. Ook kun je binnen Nederland met behoud van je nummer eenvoudig overstappen naar een andere provider. Bij de sociale media is het nog niet zo dat je vanuit Whatsapp een bericht kunt sturen naar gebruikers van Signal of Telegram. Het zou burgers minder afhankelijk maken van een enkele aanbieder en de concurrentie tussen platforms vergroten.

In de tweede plaats is wetgeving wenselijk omtrent de toepassing van klantprofilering en filtering om de

informatie-asymmetrie tussen burgers en de platforms te verkleinen. Sociale media die door middel van hun algoritmes bepalen wie welk nieuws te zien krijgt, moeten daarop aanspreekbaar zijn. Iedere vorm van filtering die gebruikers niet zelf aanbrenge of die voor gebruikers niet volledig transparant is, is een vorm van nieuws maken, waarop journalistieke criteria van toepassing zouden moeten zijn.

In een vervolg op de Europese privacywetgeving (*General Data Protection Regulation*) moeten burgers het wettelijke recht krijgen op een toelichting en uitleg van de nieuws- en advertentie selecties die door algoritmes zijn gemaakt: hoe komt de selectie tot stand, welke data zijn er gebruikt en welke maatregelen zijn genomen om een eerlijk, rechtvaardig en onbevooroordeeld proces te waarborgen? Ook moet de mogelijkheid worden geboden deze selecties te corrigeren, zodat je uit de voor jou gecreëerde bubbel kunt ontsnappen.

Conclusie

De grote technologiebedrijven zijn bijzonder machtig geworden op een manier die voor burgers onopvallend en geleidelijk is gegaan en die voor overheden niet was bij te houden. Meer regelgeving is noodzakelijk om de keuzevrijheid van de mens te bewaken en daarmee het functioneren van de democratie en de rechtstaat te beschermen tegen big tech. We willen in Europa geen ongereguleerde vrijmarkteconomie die leidt tot een corporatie of tot surveillancekapitalisme. We willen ook geen staatskapitalisme, dat van overheidswege de vrijheid beperkt. De Europese Unie spant zich in om democratische idealen te bevorderen in de toepassing van algoritmes en om macht terug te leggen bij de burgers, maar dat is nog geen gelopen race.

Literatuur

- Arieli, D. (2008) *Predictably irrational: the hidden forces that shape our decisions*. Londen: HarperCollins.
- Europese Commissie (2020) *Statement by Executive Vice-President Vestager on Statement of Objections to Amazon for the use of non-public independent seller data and second investigation into its e-commerce business practices*. Europese Commissie, 10 november. Te vinden op ec.europa.nl.
- Gils, F. van, W. Müller en J. Prüfer (2020) *Big data and democracy*. TILEC Discussion Paper, 2020-003.
- Harari, Y.N. (2018) *21 lessons from the 21st century*. Londen: Penguin.
- Kahneman, D. (2011) *Thinking, fast and slow*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Kahneman, D. en A. Tversky (1979) *Prospect theory: an analysis of decision under risk*. *Econometrica*, 47(2), 263–292.
- Petit, N. (2018) *Amerikaanse techreuzen zijn hevig concurrerende monopolies*. *ESB*, 103(4768S), 82–87.
- Ridder, W.P. de (2016) *Digital by default*. Mijnmanagementboek.nl.
- Ridder, W.P. de (2020) *Winnen met kunstmatige intelligentie*. Amsterdam: Boom uitgeverij.
- Schellekens, O., J.L. van Zanden, E. Croes en A. van Riel (2020) *Groei mogelijk door nieuwe omgang met data-economie*. *ESB*, 105(4786), 294–297.
- United States Congress (2020) *Investigation of competition in digital markets: majority staff report and recommendations*. Subcommittee on Antitrust, Commercial and Administrative Law of the Committee on the Judiciary. Te vinden op judiciary.house.gov.
- Wylie, C. (2019) *Mindf*ck: inside Cambridge Analytica's plot to break the world*. Londen: Profile Books.
- Zuboff, S. (2019) *The age of surveillance capitalism: the fight for a human future at the new frontier of power*. New York: PublicAffairs.

WW reageerde minder sterk op coronacrisis dan werkloosheid

Het aantal WW-uitkeringen steeg het eerste halfjaar van de coronacrisis veel minder dan de werkloze beroepsbevolking. Dat komt deels door verschillen in de definities, maar ook doordat vooral jonge flexwerkers hun baan verloren.

De figuur geeft de ontwikkeling van het aantal WW-uitkeringen en de werkloosheid. Als eerste valt op dat de stijging van het aantal WW-uitkeringen al in maart 2020 begon, terwijl de werkloosheid pas toenam in april 2020. Dat komt doordat het UWV het aantal WW-uitkeringen meet aan het eind van de maand, terwijl het werkloosheidscijfer van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) een maandgemiddelde is.

Opvallend is verder dat de werkloosheid hoger oploopt dan de WW-uitkeringen. Deels komt dat door technische verschillen. Het CBS publiceert werkloosheidscijfers die voor seizoenseffecten zijn gecorrigeerd, UWV uitkeringsaantallen zonder seizoenscorrectie.

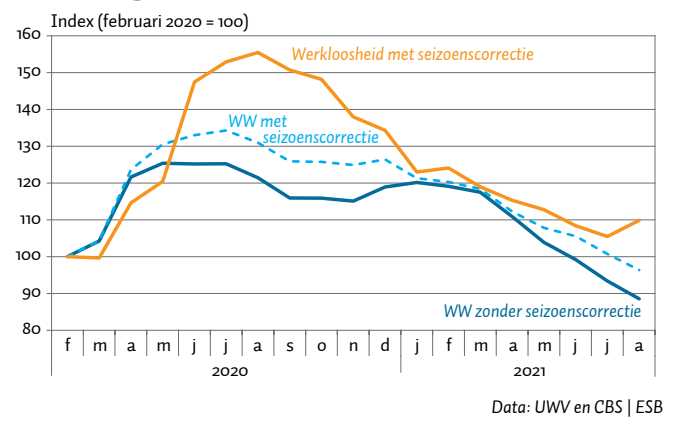
Na seizoenscorrectie stijgt het aantal WW-uitkeringen echter nog altijd 'slechts' met maximaal 34 procent ten opzichte van het niveau van februari 2020, terwijl de werkloosheid op het hoogste punt liefst 55 procent hoger is. Dit verschil komt doordat vooral jonge flexwerkers werkloos werden aan het begin van de coronacrisis. Zij hadden niet allemaal voldoende arbeidsverleden opgebouwd om recht te hebben op een WW-uitkering, of hadden slechts recht op een relatief korte uitkering. De sterke stijging van de werkloosheid vertaalde zich daardoor maar gedeeltelijk in een stijging van het aantal WW-uitkeringen.

Sinds de zomer van 2020 is de werkloosheid vrijwel steeds gedaald. De werkloosheidscijfers en WW-uitkeringen zijn weer dichterbij elkaar geko-

men en sinds begin van dit jaar lopen ze weer meer min of meer gelijk op. Wel was de werkloosheid in augustus nog tien procent hoger dan in februari 2020, terwijl de WW-aantallen na seizoenscorrectie toen al vier procent lager waren dan bij het begin van de coronacrisis. Dit verschil komt mede doordat de werkloosheid sinds juli licht is gestegen door een netto-instroom vanuit de niet-beroepsbevolking.

• Sake Wagenaar (UWV)

Ontwikkeling WW-uitkeringen en werkloosheid vanaf begin coronacrisis

Stedeling koopt steeds minder vaak een woning in de eigen stad

Mensen uit de stad kopen steeds vaker een woning buiten hun eigen stad. Dat blijkt uit een vergelijking van de verhuizingen in 2021 met die in 2014.

Met 17,5 procentpunt is het verhuizingenaandeel binnen de eigen gemeente het meeste afgenomen in de vier grootste steden: Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht (figuur). Die afname is wat lager in wat vervolgens de zes grootste steden zijn (Eindhoven, Groningen, Tilburg, Almere, Breda en Nijmegen), namelijk bijna 12 procentpunt. Amsterdam en Rotterdam hadden met bijna 20 procentpunt de grootste afname van het aandeel verhuizingen binnen de eigen gemeente.

In absolute zin is Utrecht koploper: hier koopt inmiddels meer dan de helft van de kopers een huis buiten de eigen gemeente. In de overige van de tien grootste steden koopt het merendeel nog wel in dezelfde gemeente, variërend van 51 procent in Rotterdam tot ruim 73 procent in Tilburg. Opvallend is dat kopers uit de vier grote steden vaker kopen in andere stedelijke gemeenten (33 procent van de kopers, tegen 11,5 procent in kleinere steden), terwijl kopers uit de wat minder grote steden vaker naar meer landelijke gemeenten trekken (26 procent, tegenover 14 procent van de kopers uit de grote vier). Dat patroon zagen we al in 2014, maar heeft zich sindsdien versterkt, zoals de figuur aantoont.

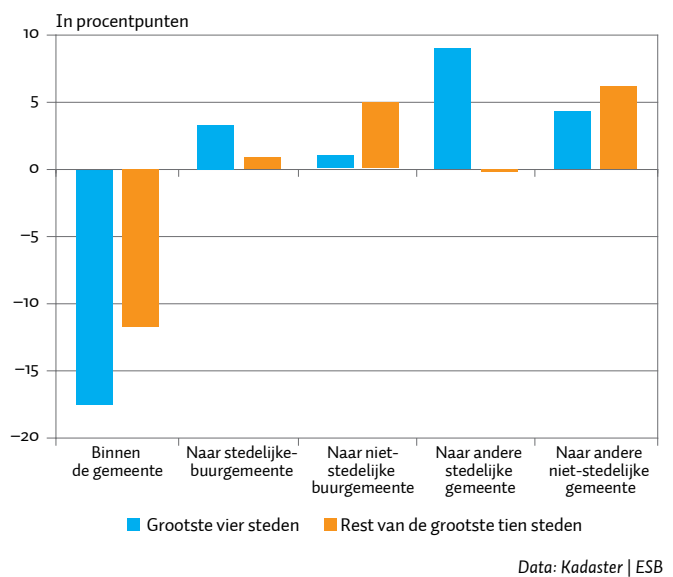
Tot slot blijkt uit de cijfers dat kopers uit de vier grote steden de afgelopen jaren vaker buiten de eigen regio zijn gaan kopen dan kopers uit de kleinere steden.

De toegenomen mobiliteit van huizenkopers is waarschijnlijk het gevolg van de stijgende huizenprijzen in de steden, waardoor kopers uit steden in

hun zoektocht geprikkeld worden om ook buiten de eigen gemeentegrens te zoeken naar een betaalbaar huis.

• Joost Zuidberg (Kadaster)

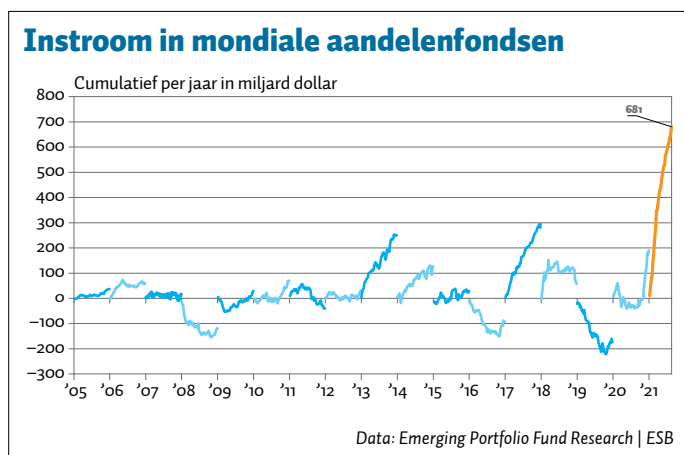
Bestemming bij verhuizing uit de stad, verschil tussen 2014 en 2021

Instroom in aandelenfondsen breekt dit jaar alle records

Beleggers storten zich dit jaar met ongekend enthousiasme op aandelen. De wereldwijde instroom in aandelenfondsen bedraagt dit kalenderjaar al 681 miljard dollar, aanzienlijk meer dan het vorige recordjaar (294 miljard), zie figuur.

De recordinstroom in aandelenfondsen gaat gepaard met sterke koersstijgingen. Zo noteert de *MSCI World* momenteel zo'n zestien procent hoger dan begin dit jaar, en ook de Nederlandse AEX-index bereikte recent een nieuwe recordstand. Het gros van de instroom komt voor rekening van fondsen met een wereldwijd beleggingsmandaat, maar ook fondsen met een regionale oriëntatie kunnen op de interesse van beleggers rekenen.

De populariteit van aandelen wordt door verschillende factoren gestuwd. Ten eerste anticiperen beleggers erop dat het sterke economische herstel doorzet, mede dankzij de stimuleringsmaatregelen en de succesvolle vaccinatiecampagnes in de ontwikkelde economieën.

Verder hebben huishoudens tijdens de coronacrisis meer kunnen sparen, met name door de beperkte mogelijkheden om te kunnen consumeren vanwege de contactbeperkende maatregelen. Een deel van deze besparingen vindt zijn weg naar de aandelenmarkt.

Tot slot maakt de lage rente het beleggen in aandelen relatief aantrekkelijk. Zo wordt 24 procent van alle obligaties wereldwijd momenteel tegen een negatieve rente verhandeld. Hierdoor wijken beleggers uit naar andere financiële producten om rendement te behalen. In deze context is het niet verrassend dat, volgens dataprovider *Emerging Portfolio Fund Research*, sinds begin dit jaar slechts dertig miljard dollar naar de staatsobligatiefondsen is gestroomd.

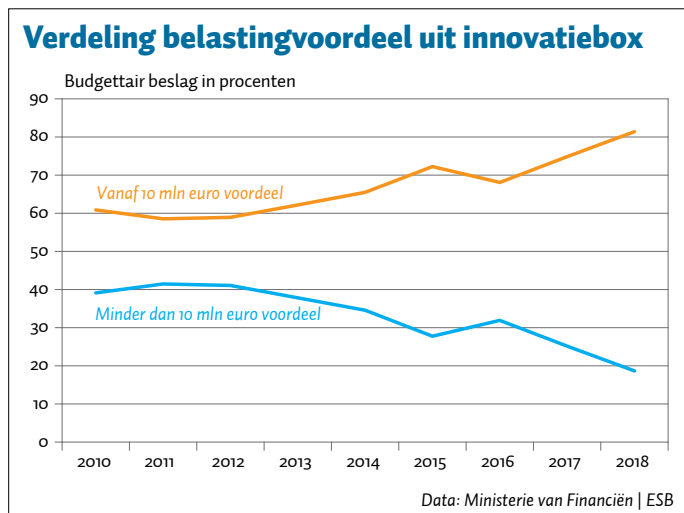
Of de instroom in aandelen doorzet, is ongewis. Hoewel de wereldeconomie vlot herstelt, blijft het verdere verloop van de pandemie onzeker. Ook is het economisch herstel ongelijk verdeeld, en gaat gepaard met knelpunten aan de aanbodzijde. Daarnaast zullen overheden en centrale banken de komende maanden besluiten over de inzet van de coronasteunmaatregelen. Zo besloot Nederland recent om de steunpakketten per oktober stop te zetten. De afbouw van steunmaatregelen en eventuele verdere stijgingen van de kapitaalmarktrentes kunnen de aantrekkelijkheid van aandelen verminderen.

▪ Romain Meuwissen en Kasper Goosen (DNB)

Belastingvoordeel innovatiebox steeds meer naar 'grootgebruikers'

De innovatiebox is bedoeld om vernieuwende activiteiten te stimuleren en om in Nederland een aantrekkelijk vestigingsklimaat te bieden voor innovatieve bedrijven. Een steeds groter deel van het totale belastingvoordeel uit de innovatiebox komt terecht bij een kleine groep van grote bedrijven. Dit wijst erop dat de innovatie zich steeds meer bij deze bedrijven concentreert.

Winsten die behaald worden met in aanmerking komende innovatieve activiteiten worden belast tegen een gereduceerd tarief. Het effectieve

tarief van de innovatiebox was, tot en met 2017, vijf procent. Vanaf 2018 werd het zeven procent, en in 2021 is het tarief naar negen procent verhoogd. Het budgettaire beslag van de innovatiebox op jaarbasis is opgelopen van 356 miljoen in 2010 naar 1,9 miljard euro in 2018.

In de loop der jaren is de verdeling van het gebruik van de innovatiebox in euro's steeds verder verschoven ten gunste van ondernemingen die jaarlijks meer dan tien miljoen euro belastingvoordeel hebben vanwege de innovatiebox, zo blijkt uit de aangifedata van de Belastingdienst voor de fiscale jaren 2010–2018 (figuur). Het aandeel van bedrijven met meer dan tien miljoen euro voordeel in het totale budgettaire beslag van de innovatiebox, is opgelopen van zestig procent in 2010 naar meer dan tachtig procent in 2018.

Daarmee is er sprake van een sterke groei van innovatieve activiteiten bij een kleine groep bedrijven. Het aandeel van tachtig procent kwam ten goede aan slechts negentien bedrijven. Het aandeel van de overige circa 3.250 bedrijven die in 2018 gebruikmaakten van de innovatiebox is teruggelopen tot onder de twintig procent.

Overigens is er voor zowel groot- als kleingebruikers sprake van een absolute toename in het budgettaire beslag van de innovatiebox. Voor de groep bedrijven die minder dan tien miljoen euro belastingvoordeel hebben, is het beslag gestegen van 139 miljoen in 2010 naar 356 miljoen euro in 2018. Voor bedrijven die meer dan tien miljoen euro belastingvoordeel hebben betrof het een stijging van 217 miljoen in 2010 naar 1,6 miljard euro in 2018.

▪ Lieuwe van Hoorn, Erik Kranendonk en Sophie de Mol van Otterloo (MinFin)

‘Vrouwenquotum helpt aan kritische massa voor verandering’

Werkend op de Zuidas ontdekte Sophie van Gool dat vrouwen in Nederland nog altijd minder verdienen dan mannen. Om daar wat aan te doen heeft ze vorig jaar Salaristijger opgericht, waar ze vrouwen helpt bij salarisonderhandelingen. En recent heeft ze een boek uitgebracht over de loonkloof.

Was er een specifiek moment waarop de achterstand van vrouwen tot je doordrong?

“Toen ik aan mijn baan op de Zuidas begon, viel me al wel op dat er in het management van mijn organisatie 25 mensen zaten, onder wie één vrouw. Maar het was natuurlijk ook mijn eerste baan, dus dan ben je daar nog niet zo mee bezig. Het echte besef dat we nog lang niet in een gelijkwaardige situatie zijn, drong pas tot me door toen er tijdens een bedrijfsuitje door een partner seksistische opmerkingen werden gemaakt.”

Het CBS (2020) laat zien dat het verschil in lonen tussen mannen en vrouwen al jaren kleiner aan het worden is. Lost het probleem zich op den duur niet vanzelf op?

“Nee, er is wel een trend zichtbaar, maar het gaat veel te langzaam om te geloven dat het slechts een kwestie van tijd is. Voor mijn boek interviewde ik Joop Schippers die me erop wees dat de cohorten afgestudeerden al twintig jaar voor het merendeel vrouw zijn: vrouwen zijn hogeropgeleid, studeren sneller af, maar nog steeds verdienen ze per uur gemiddeld veertien procent minder dan mannen.”

Waar zit precies het probleem?

“Er zijn een paar structurele problemen. Ten eerste doen vrouwen nog steeds het grootste gedeelte van het onbetaalde huishoudelijk

SOPHIE VAN GOOL

Mede-oprichter van Salaristijger en auteur van het boek 'Waarom vrouwen minder verdienen – en wat we eraan kunnen doen'

werk, zoals de zorg voor kinderen, huishouden en mantelzorg. Hierdoor werken ze vaker betaald in deeltijd. Ten tweede zijn er te weinig vrouwen aan de top, waardoor het voor vrouwen ook lastiger is daartoe door te dringen: ‘het betonnen plafond’, zoals Sigrid Kaag het recent noemde. Ten derde betalen beroepen waar veel vrouwen werken, zoals de zorg en het onderwijs, bij hetzelfde opleidingsniveau minder goed dan beroepen waar mannen werken, zoals in de techniek. En tot slot hou je, als je de loonkloof statistisch analyseert, nog een deel over dat onverklaarbaar is, want dan gaat het simpelweg om discriminatie.”

Wat hoop je te bereiken met je boek?

“Ik wil ermee aanzetten tot verandering. Enerzijds door mensen in te laten zien dat dit echt een structureel probleem is. Vaak wordt er nog gezocht naar simpele, individuele oplossingen,

en dat werkt gewoon niet. Anderzijds door mensen te inspireren tot actie. Ik werd bijvoorbeeld gebeld door een vrouw die na lezing van het boek ontslag had genomen en het gehele management het boek had gestuurd.”

Moet het overheidsbeleid anders?

“Er zijn zeker verbeteringen mogelijk. Gratis kinderopvang bijvoorbeeld, wat veel partijen al in hun programma's hadden staan. Het is belangrijk dat zowel mannen als vrouwen zelf kunnen kiezen hoeveel dagen ze willen werken. Dat is in de praktijk nu niet zo. Gratis kinderopvang kan dit verbeteren.”

Daarnaast moet het geboorteverlof gelijk worden getrokken. Nu is een vrouw op een bepaalde leeftijd een groter risico voor de werkgever dan de man omdat ze na geboorte veel langer met verlof gaat.”

Een vorige week aangenomen wet stelt een vrouwenquotum in voor raden van commissarissen van beursgenoteerde bedrijven. Helpt dat?

“Ik denk wel dat dat zou kunnen helpen. Juist omdat je iets moet doorbreken. Als je als vrouw tussen 25 machomannen zit, zoals bij mijn Zuidas-werkgever, dan voel je je natuurlijk niet op je gemak. Dan vertrek je dus na verloop van tijd, waarna er weer een ander komt die ook weer vertrekt. Een vrouwenquotum helpt om de kritische massa te krijgen die nodig is voor echte verandering.”

PIER DE VRIES

Redactied medewerker

Literatuur

CBS (2020) *Loonkloof mannen en vrouwen blijft slinken*. CBS Bericht, 1 mei.

Colofon

Economisch Statistische Berichten (ESB) signaleert nieuwe ontwikkelingen in de economische wetenschap. Daarnaast worden in ESB economische inzichten toegepast om beleidsrelevante aanbevelingen te doen voor de overheid, maatschappelijke instellingen en bedrijven. Ook analyseert ESB de belangrijkste ontwikkelingen in de Nederlandse economie. Artikelen in ESB verschijnen op persoonlijke titel.

Redactie

Jasper Lukkezen (hoofdredacteur), Robert Kleinknecht, Yrla van de Ven, Daan de Leeuw, Bjorn Lous en Elisa de Weerd
Redactied medewerkers:
Thijs Busschots, Erik van de Winkel en Pier de Vries

Tekstredactie: De Twee Hanen v.o.f.
Vormgeving: Jacques van Schie
Uitgever: Mariska van der Westen

Commissie van redactie

H.G. van Dissel (voorzitter), P.H.B.F. Franses, E. de Jong, H.J. de Jong, A. van Witteloostuijn, A.C. Meijdam, H.P. Møllgaard en J. Plantenga

Rechten

ESB is een uitgave van FD Mediagroep
De Koninklijke Vereniging voor de Staatshuishoudkunde is houder van de merknaam ESB
Afbeeldingen: Roger Klaassen; Jelmer de Haas; iStock / Lekkyjustdoit, Redlinevector, FD2020RU,

viafilms, Slphotography, franckreporter, jack loony, Celine Lyneborg.

Publiceren

Aanwijzingen voor het aanleveren van kopij vindt u op www.esb.nu/service/publiceren

Abonneren

U kunt een abonnement online afsluiten op www.esb.nu/service/abonneren

Adverteren

Neem contact op met Thomas Timmermans, thomas.timmermans@fdmediagroep.nl of 020 592 8636

Contact

Telefoon redactie: 020 592 87 77
Email redactie: redactie@esb.nu
Telefoon klantenservice: 0800 333 33 34
Email klantenservice: klantenservice@esb.nu
Postadres: Postbus 216, 1000 AE Amsterdam
Bezoekadres: Prins Bernhardplein 173, 1097 BL Amsterdam
Webadres: www.esb.nu
ISSN: 0013-0583

Verschijningsdata ESB:
18 nov., 23 dec.

Key facts

Compelling stories

Fresh insights

A new, weekly newsletter to help you navigate
the fast developing world of impact investing.
In English. On a weekly basis. For free.

*impact*Investor

Interested? Scan the QR code and sign up

Meer dan 11.000 economen
ontvangen onze wekelijkse nieuwsbrief
www.esb.nu/aanmelden